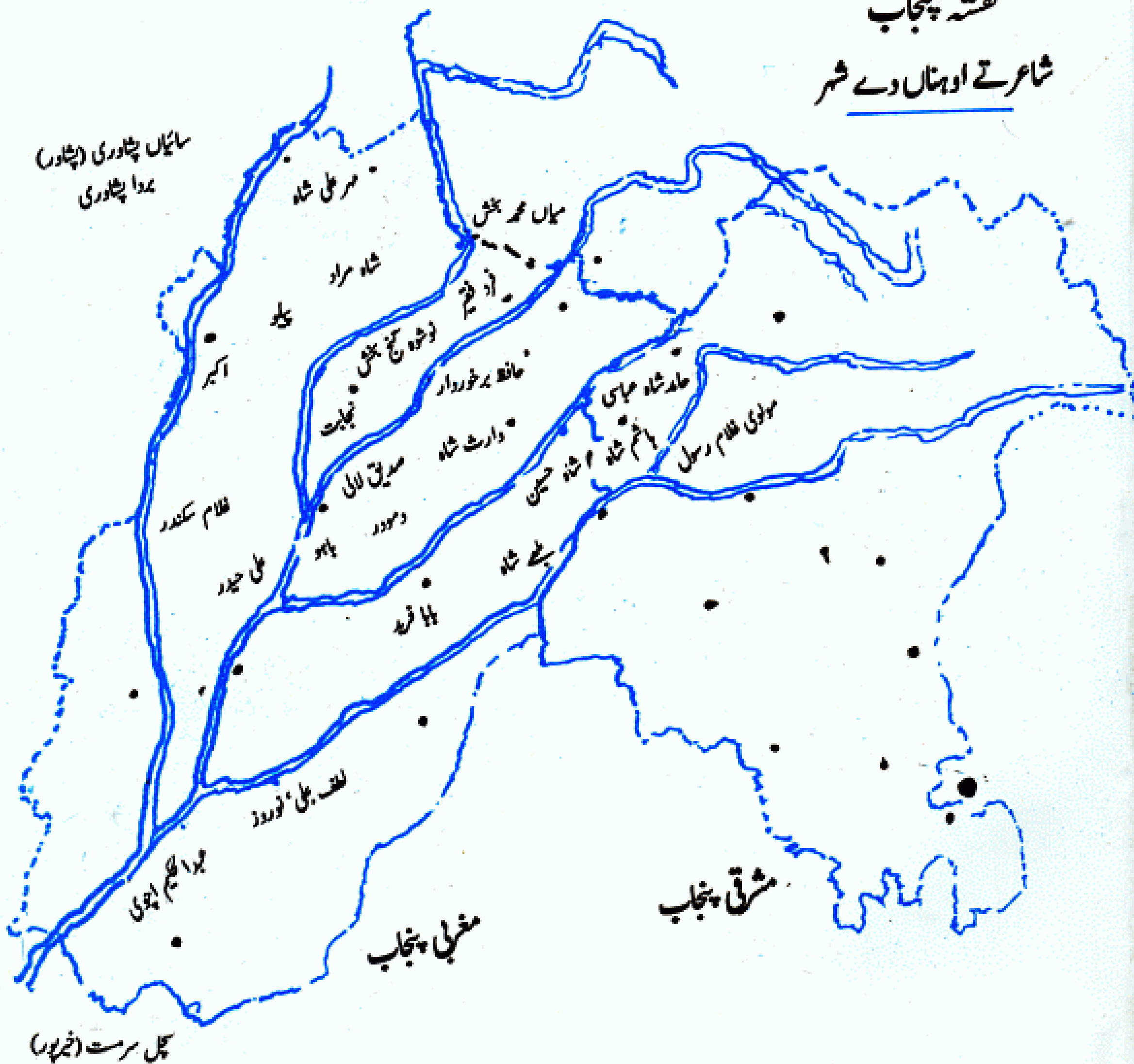
پنجابی ادب

شفقت تنویر مرزا

پنجابی ادب

شفقت تنویر مرزا

کتاب ترنجن
میاں چیمبرز 3 - ٹیمپل روڈ لہور
فون نمبر 42-6312790

ناں: شفقت تنویر مرزا

جنم: 6 فروری 1932ء ڈومیلی (ضلع جہلم)

تعلیم: چوہا سیدن شاہ (چکوال)، پیل (خوشاب)، وزیر آباد، انٹر کالج بہاول نگر، ڈگری کالج کیمبل پور (اٹک) تے گارڈن کالج راولپنڈی.

کم کار: پترکاری روزنامہ "تعمیر" روزنامہ "ہلال" راولپنڈی، ریڈیو پاکستان راولپنڈی، نوائے وقت لاہور، سول اینڈ ملٹری گزٹ لاہور، امروز، مساوات لاہور.

"امروز" لاہور، ملتان دے ایڈیٹر دی حیثیت نال ریٹائر اج کل روزنامہ "ڈان" وچ پنجاب تے پنجابی بارے کالم نگاری تے ریڈیو، ٹیلی ویژن دے پروگرام وی.

مڈھلا ممبر: پنجابی ادبی سنگت لاہور. مجلس شاہ حسین لاہور.

کتاباں: پنجابی: ادب راہیں پنجاب دی تاریخ، تحریک آزادی وچ پنجاب دا حصہ، لہو سہاگ (لورکا دے ڈرامیاں دا ترجمہ)، بوہا کوئی نہ (سارتر دے ڈرامیاں دا ترجمہ)

اردو: شاہ حسین (جیونی)، نچل سرمست (پنجابی، سندھی، فارسی، اردو کتاب تے اردو ترجمہ)، ہاشم شاہ (چون تے اردو ترجمہ)، کوک (علی حیدر دے شعراں دی چون تے اردو ترجمہ)، سروادی کشمیر (کشمیر بارے اردو نظماں)

انگریزی: Resistance Themes in Punjabi Literature

اخبار تے اظہار دے حقاں لئی جیل کٹی: ڈسٹرکٹ جیل تے کوٹ لکھپت لاہور. سنٹرل جیل بہاولپور تے سنٹرل جیل کراچی.

نوکریوں نکلیا:

1959 جنرل ایوب ویلے روزنامہ "ہلال" راولپنڈی توں

1970 جنرل یحیٰ ویلے روزنامہ "امروز" لاہور/ملتان توں

1983 جنرل ضیاء ویلے روزنامہ "امروز" لاہور/ملتان توں

1991 نواز شریف ویلے روزنامہ "امروز" دی گردن مارن ویلے

پنجابی ادب

شفقت تنویر مرزا

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ

17/15 آؤٹ فال روڈ، سنت نگر، لاہور

IBSN969-411-049-1

محمد آصف خاں سیکرٹری پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 17/15 آؤٹ فال روڈ' نے برکی آرٹ پرنٹرز' 43 بابا فرید روڈ (ریٹیگن روڈ) توں چھپوا کے شائع کیتی.

اکادمی ادبیات پاکستان دے مالی مَلن ورتن نال چھاپی گئی۔

پہلی وار — مئی 1995ء

مُل — 30 روپے

ویروا

پہلی گل

انج تاں بورڈ نے کئی منصوبے بنائے ہن۔ کئیاں تے کم ہوندا پیا ہے۔ کئی توڑ اپڑ گئے ہن۔ کئی ادھواٹے ای مُکانے پے گئے اتے کئی دھرے دے دھرے رہ گئے۔

اِک منصوبہ ایہہ وی ہے کہ پاکستان دیاں ساریاں بولیاں تے اوہناں دے ادب توں پنجابی پیاریاں نوں جانو کروایا جاوے۔ مہر کاچیلوی ہوراں دی کتاب "پنج تارے (1984)، ڈاکٹر صابر آفاقی ہوراں دی کتاب "گوجری ادب" (1985)، رضا ہمدانی ہوراں دی "پشتو ادب" (1986) تے محمد آصف خاں دی "سندھی ادب" (1991) ایسے لڑی وچوں ہن۔ تہاڈے ہتھلی کتاب ایس لڑی دی پنجویں کتاب ہے۔

جیویں کہ سانوں پتا ہے کہ بولی تے ادب ای اجیہے شیشے ہن، جیہناں راہیں کسے اک گروہ دے سوچ ڈھنگ، رہتی بہتی تے ریجھاں سدھراں دے لشکارے نظریں پیندے ہن۔ ایس توں جانو تھیون نال سانجھ پڑ موکلا ہوندا ہے۔ سانجھ ودھے تاں دوجے دے دُکھ سُکھ وچ بھیالی پائی جا سکدی ہے اتے انج جیون پینڈے نوں ودھیرے سُکھاواں بنایا جا سکدا ہے۔

بورڈ اپنے بِت موجب سانجھ بھیالی ودھاون دے اُدم کریندا پیا ہے، تُسیں وی اپنا سیر رلاوٗ۔

محمد آصف خاں

پنجاب - تاریخ تے جغرافیہ

پنجابی ادب دی تاریخ ..... ایس سرناویں اندر ترے لفظ نیں۔ پہلا لفظ پنجابی' مطلب اے زبان جیہدا ناں پنجابی اے تے اوہ اک خاص علاقے وچ بولی' سُنی' لِکھی تے پڑھی جاندی اے۔ اِنج ایس زبان دی مڈھ قدیم توں اج تائیں دی کتھا تے ایس زبان والے علاقے دی کہانی دی تھوڑی بہتی دسّی پوے گی۔ دوجا لفظ اے ادب' ادب کسے زبان دی شاعری' قصہ کہانی' ڈرامہ' نثر وچ قصہ کہانی تے اوہدی پرکھ پڑچول دا ناں اے۔ تیجا لفظ اے تاریخ' تاریخ دی اک کہانی ہوندی' کسے شے دی' شروع توں اخیر تائیں کسے علاقے دی تاریخ' کسے حکومت دی تاریخ' کسے علم دی تاریخ تے سائنس دی تاریخ' ہوائی جہاز دی تاریخ' کسے زبان دی تاریخ تے اِنج کسے ادب دی تاریخ .....

اج دے پاکستانی پنجاب دا تاریخ جغرافیہ بڑیاں اوکڑاں تے ٹُٹ بھج وچوں نکل کے اخیری 1947ء دی رت رنگی تبدیلی وچوں لنگھیا اے جدوں پنجاب دے جغرافیے دے دو توں ودھ ٹوٹے ہو گئے۔ پر جدوں اسیں پنجاب دی تاریخ تے جغرافیے وچ پواں گے تے فیر زمانے دے ہتھوں جو جو جغرافیائی تے جو جو تاریخی صورت بنڑی اے' اوہدے مطابق ای چلاں گے۔

مثلاً" اک اوکڑ 1748ء مگروں پنجاب اک پاسے مغلاں دی دلی دا ماتحت سی تے دوجے پاسے احمد شاہ ابدالی قندھار وچ بیٹھا پنجاب دے گورنر یا وائسرائے مقرر کر دا تے ہٹاوندا سی ..... یاں اج دی گل ادھے پنجاب (چڑھدے پنجاب) اُتے اسلام آباد دی حکومت اے تے ادھے پنجاب اُتے دِلی والیاں دی۔ پہلے حاکم مسلمان نیں تے دوجے غیر مسلم سیکولر ..... عرض کرن دا مطلب اے پئی زمانے دے ہتھوں پنجاب دے جغرافیے پنجاب دی دھرتی دی ایہہ صورت بندی گئی تے کجھ کم قدرت دیاں تبدیلیاں نے وکھایا۔ جتھے کدے وڈے وڈے شہر ہوندے سن اوتھے ہو حق ہو گئی کیوں! دریا سُک گئے پانی سک گیا تے قلعے تے شہر اُجاڑ ہو گئے چولستان دا علاقہ ایس دی مثال اے. جس تھاں پانی آگیا جو اجاڑ سی اوہ آباد ہوئی پر اتھے تھل بنن توں پہلاں بڑی بھاری آبادی سی' اوہدے شہراں تے پنڈاں تے قلعیاں دے نشان سن اوہ ترقی دے ہڑھ وچ رُڑھ گئے. نیلی بار تے ساندل بار اتے ایہو گذری' کہندے نیں خانقاہ ڈوگراں کول اک سرکاری استھان سی اسرور۔ ایہہ حکومت راوی توں لے کے دریائے سندھ تائیں ہوندی سی پر اج نہ اسرور دا کوئی ناں نشان رہ گیا اے نہ ایس ریاست دا ..... سکالہ جیہدا اج کل ناں سانگلہ ہل اے اتھے یونان دے سکندر نوں اک واری پنجابی انکھ نال واہ پیا' بھرواں مقابلہ ہویا' تاں جا کے سکندر نوں راہ لبھا پر اج دے سانگلہ ہل نوں ویکھدیاں کوئی آکھ سکدا اے پئی کدے اتھے ایڈا وڈا تماشا لگا ہووے گا۔ سو پنجاب دی تاریخ تے جغرافیہ بڑا وِگڑ دا رہیا اے. فیر وی تاریخ تے جغرافیے دی اک پکی پیڈی نینہہ ضرور رہی اے ایہہ نینہہ اک پاسے ساہیوال وچ ہڑپہ تے چولستان وچ دے کجھ علاقے تے دوجے پاسے ضلع جہلم تے

تائیں، دوجے پاسے دیبل تائیں بُدھ مت دا ای چرچا سی. بدھ مت اتے اتھے دے لوکل اثرات وی سن تے باہر دے وی۔ ٹیکسلا توں نکلن والے بُت اصل سدھارتھ توں ودھ یونانی نین نقش دے بت نیں۔ جدوں عرب سندھ وچ آئے نیں اوددوں صرف اک پیڑھی پہلاں ای بدھ حکومت ختم ہوئی سی۔ راجہ داہر پہلا غیربدھ حاکم سی۔

مسلماناں دے آون دے سمے اک پاسے سندھ دی وڈی حکومت سی، دوجے پاسے کشمیر وچ۔ اوسے سمے لہور، ملتان، سیالکوٹ، جہلم وغیرہ دے علاقے یاں سندھ والیاں یاں کشمیریاں دے ماتحت سن. کوہستان نمک وچ اوس زمانے دے مندراں تے مکاناں دی تعمیر دا ڈھنگ اج وی کشمیریاں والا اکھواندا اے۔ ایس توں لگدا اے پئی اوس سمے اتھے کشمیریاں دا بڑا اثر رہیا اے. پر مذہب دے لحاظ نال اک واری اتھے ہندومت فیر زور پھڑ بیٹھا سی۔

غزنی دے سلطان محمود تے اوہدے توں پہلاں آون والے مسلماناں دا مقابلا اتھے دے ہندو راجیاں نال ہویا۔ جیہناں دی اصل تھاں راجستھان سی۔ اوہ اوتھوں نکل کے افغانستان تک مار کردے سن تے کیوں جو اک سمے جدوں اتھے بدھ مت سی افغانستان وی انج ای پنجاب دا حصہ سی جیویں اکبر توں لے کے اورنگ زیب دے زمانے تک کابل اوہناں دی حکومت دا انگ سی. خیر سلطان محمود توں بہت پہلاں سندھ تے ملتان وچ مسلماناں دی حکومت سی جو اپنے نال اپنی زبان وی لیائے. پر ایتھوں دی زبان جیہڑی بُنتر لسانی اصولاں تے لفظی بھنڈارا پاروں اکو ای سی بھانویں ایہنوں سندھی آکھو تے بھانویں پنجابی یاں ملتانی ..... یونانی تے فارسی دا اثر پہلاں ای سی ہُن عربی تے فارسی مل کے آئیاں. ملتان وچ قرامطی مسلمان حاکم رہے۔ ایہناں دا مصر دی

فاطمی ریاست نال تعلق سی ایسے پاروں اتھے فاطمی خیال یاں نظریہ عام سی تے محمود سلطان دا ملتان اُتے حملہ کر کے مسلمان حکومتاں توں ہٹان دا اک سبب ایہہ وی دسیا جاندا اے. شاید ایہو وجہ ہے کہ ملتان تے بکھر دے صوبیاں وچ سندھی تے پنجابی مرثیہ بڑے بھرویں روپ وچ ودھیا پھلیا اے. ملتان لہور دے مقابلے بہوں پرانا شہر اے ایہدے وکھ وکھ ناں رہے۔ کدی ایہہ سورج پرستاں دے مذہب دا وی گڑھ رہیا تے اتھے دے مندر سونے چاندی نال بھرے ہوندے سن.

سلطان محمود دے سمے کجھ وڈے راجیاں توں اڈ پنجاب وچ چھوٹے چھوٹے راج پاٹ بڑے سن جس قبیلے اپنی طاقت نال جتنا علاقہ سانبھ لیا اوس اوتھے اک اپنا وکھ تخت وچھا لیا۔ ایس آپس دی کھچ دھروتے اک دوجے اُتے حملیاں تے فضول خرچیاں پاروں باہر دی تازہ ہوا لئی بڑی گنجائش بن گئی بھانویں افغانستان توں آون والے ہر حملہ آور دا پہلا کم اتھے دولت لٹن دا ہوندا سی۔ تے سلطان محمود دا وی اک ایہہ مقصد ہے سی پر اتھے دے حال چال نے اسلام تے مسلماناں لئی پہلے ای بڑی گنجائش پیدا کر دتی سی. ایسے کارن پنجاب، سندھ، کشمیر، بلوچستان تے سرحد وچ اسلام اک نویں لہر دے طور تے آیا جد کہ اگے دلی توں لے کے یو پی دیاں آخری حداں تائیں مسلمان حکمراناں دے نیڑے ہون دے باوجود اسلام نوں اک انقلابی تبدیلی دی بجائے صرف حاکماں دا مذہب ای سمجھیا گیا. ایسے پاروں دِلی یو پی وچ جتھے مسلمان ہزار سال حکمران رہے تے علاقے دے عین دل وچ بیٹھے رہے اوتھے مسلماناں دی گنتی 20 فی صد توں اتے نہیں ودھ سکی.

سلطان محمود دے زمانے سندھ' پنجاب کشمیر' کابل تے قندھار اک ہو

چکوال دے پہاڑاں اندر خاص کر کوہستان نمک اندر وسدیاں وستیاں تے قلعیاں دی رہند کھوند تائیں چلی گئی اے۔ ایہدا دوجا سرا سندھ وچ موہنجو دڑو نال جا ملدا اے جیویں ایہہ پتہ نہیں لگدا کہ موہنجودڑو دی کیہ زبان تے لکھائی سی ایڈویں پنجاب دے ہڑپہ تے جلیل پور وغیرہ دے زمانے دی زبان تے لکھائی بارے کجھ پکی پیڈی گل اج تائیں ساہمنے نہیں آئی کیوں جو ایتھوں جو اکھر نکلے وی نیں اوہ پڑھے نہیں گئے۔

لوکاں بارے اک دو گلاں متھیاں گیاں نیں پئی پہلے اتھے دراوڑی نسل دے لوکی رہندے سن فیر شمالی مغرب ولوں آریہ لوک آئے تے آندے ای رہے۔ ایسے رستے یاں سمندر راہیں کجھ سامی نسل دے لوک وی آئے پر بڑی دیر بعد۔ آکھدے نیں دنیا دی سبھ توں پہلی تہذیب پنجاب دے ای علاقے وادی سواں (دریائے سندھ تے دریائے جہلم دے وچکارلے پہاڑی علاقے وچ یعنی جہلم راولپنڈی چکوال دے ضلعیاں دے پہاڑی علاقیاں وچ) وچ پُنگری،ودھی تے پُھلی' ایہہ علاقہ انسانی تہذیب دا بابا آدم ہے. ایہہ سچ اے پر ایس ویلے تائیں ساڈے کول جو تھوڑی بہت تاریخ اے اوہ ہڑپہ دے عہد مگروں سکندر یونانی دے حملے توں سدھ ہوندی اے۔ پنجاب تے سندھ دوہاں نوں ملا کے ایس علاقے نوں سپت سندھو (ست دریاواں دا علاقہ) آکھیا جاندا سی' اوس سمے پنجاب دا ستواں دریا سرسوتی سی تے ایہو جیہا کوئی ہور دریا گھاگھرا یاں ہاکڑا وی سی. انج ستاں دریاواں دے ایس علاقے وچ دو دو دریاواں دے وچکارلے علاقے وچ اک اک ملک یاں ریاست ہوندی سی مثلاً" سکندر دے زمانے وچ دریائے سندھ تے جہلم دے وچکارلے علاقے دا حاکم راجا امبھی سی جہلم تے چناب یعنی چج دوآب وچ راجا پورس سی انج

اگلے علاقیاں وچ ہور حاکم سن' پر سبھ توں تگڑا حاکم پورس سی.

پورس تے اوس سمے دے ہور حاکم تے بڑی ساری رعایا ایران توں آئی سی تے ایہہ اپنے آپ نوں کیانی وی اکھواندے سن۔ اج دی گکھڑ ذات دے راجے اپنے آپ نوں ایرانی بادشاہواں دی اولاد ای جاندے نیں. سکندر دے حملے مگروں بے شمار یونانی اتھے رہ گئے تے اوہ بڑی دیر تیک اتھے حکومت کردے رہے. (چنگے بھلے سیانے ایہہ وی کہندے نیں کہ ہیر رانجھے دی کہانی جھنگ یاں پنجاب دی نہیں ایہہ تے یونانی نال لے کے آئے سن' اکناں دا خیال اے کہ ایہہ کہانی عرب اپنے نال لے کے آئے سن)

کہندے نیں رِگ وید دنیا دی سبھ توں پرانی کتاب ہے. ایہہ کتاب اصل وچ پنجاب دے علاقے وچ ای لکھی گئی اے' ایہدے وچ پنجاب دے چھیواں دریاواں توں وکھ دریائے سوات' گومل' کابل تے سرسوتی تے درسداوتی دا ناں وی آوندا اے. پہاڑاں وچ ہمالیہ دا ذکر اے. گنگا' جمنا دا ناں صرف اکو وار آیا اے. آریاں توں پہلاں اتھے دا مذہب کیہ سی؟ ایہدا کوئی اتا پتا نہیں لگدا پر خیال اے کہ اوس زمانے مُردے نوں دبیا جاندا سی' بعد وچ ساڑن والا کم شروع ہویا. گنگا جمنا وادی وچ ہندو مت پھلیا پھُلیا پر ایس مذہب دے خلاف مہاتما بدھ نے سر کڈھیا' بدھ مت ہندو مت دے خلاف اک بغاوت سی. گنگا جمنا تے چناب سندھ والیاں وچ اودوں وی بڑا ویر سی جیہدا ثبوت بعد دے وید نیں۔ ایس کارن جیہنوں گنگا جمنا وچ دباون دا آہر کیتا گیا اوہ پنج دریاواں ول آ کے سوکھا ہو گیا. سو جدوں بدھ مت دے منن والے وڈے حاکم کنشک تے اشوک پورے ہوئے بدھ مت نوں پنجاں دریاواں وچ آن ڈھوئی ملی۔ ٹیکسلا توں لے کے اک پاسے افغانستان تے چین

گئے سن' ایس سمے ایتھے پنجاب وچ بولی جان والی زبان نوں "ہندوی" دا ناں دتا گیا۔ ظاہر اے ایہہ ناں اوہناں باہر والیاں ای دتا جو ایہنوں ہند دا علاقہ جاندے سن۔ پنجابی دے ایہہ ناں بدلدے وی رہے۔ جیہدا ذکر کِدھرے اگے آوے گا۔

محمود غزنوی دے سمے توں لے کے 19ء ویں صدی دے شروع تائیں پنجاب دے علاقے اُتے مسلماناں دی حکومت رہی۔ کِدھرے پٹھان' کِدھرے سید تے کِدھرے مغل۔ پنجاب دے وی اگوں صوبیاں وچ ٹوٹے ہوندے رہے۔ ملتان' لہور' پشاور' سرہند' سامانہ پر ایہناں ساریاں علاقیاں اُتے زبان دے لحاظ نال اکو جیہا اثر ہونا چاہیدا اے۔ محمد آصف خاں "سندھی ادب" وچ لکھدے نیں "1883ء وچ کشمیر دے راجہ "مہروک بن راحق" سندھ دے حاکم عبداللہ ہباری نوں لکھیا کہ اسلام دے احکام دا دیسی بولی وچ ترجمہ کر کے اوس نوں گھلیا جاوے' منصورہ دے اک عالم کولوں احکام دا نظم وچ ترجمہ کروا کے اوس راجے نوں گھلیا گیا۔ ایس گل توں ست کڈھیا جا سکدا اے پئی منصورہ (سندھ) تے کشمیر دے وچکار اک اجیہی بولی یاں زبان ہونی اے جیہڑی اج وی سندھی پنجابی نال ملدی جُلدی ہونی اے پر نہ تے سندھ وچ سندھی کدے سرکاری تے تعلیم دی زبان بنی نہ پنجاب وچ پنجابی نوں تعلیم دی پدھر دی حیثیت ملی۔ ایس لئی پئی برصغیر اُتے مسلماناں دی حکمرانی دے سارے سمے وچ نہ پنجابی تے نہ ای سندھی نوں سرکاری مقام ملیا۔ پر غیر سرکاری طور اتے صوفیاں تے درویشاں ایس زبان راہیں لوکاں نال رابطہ رکھیا۔ ہور تے ہور پنجاب اندر جدوں پنجابی نوں مذہبی زبان منن والے سکھ حاکم ہوئے تے اوہناں وی سرکاری زبان فارسی نوں ای رکھیا تے پنجابی

نوں کوئی گھاہ نہیں پایا۔ جیویں پاکستان بنن مگروں اج وی اتھے دی زبان پچھلے حاکماں یعنی انگریزاں دی دتی ہے۔

محمود سلطان دے حملیاں توں لے کے پنجاب اتے اخیری حملے (1846ء وچ انگریزاں) تیکر پنجاب ہمیشہ پریشان ای رہیا۔ آریاواں دے حملیاں توں لے کے لہندے ولوں جنے حملے ہوئے اوہناں دی نہ کوئی گنتی اے نہ شمار پر ہر واری پنجاب دی دُھوڑ پٹ گئی' پنجاب نے ہر حملے نوں ڈکن دا زور لایا' کدی کامیاب' کدی ناکام۔ جدوں حملہ آور ایہنوں ڈھا لیندے تے فیر برصغیر دے اخیر تک اوہناں نوں کوئی ڈکن والا نہیں سی ہوندا۔ ایسے پاروں پنجابی دے شاعراں پنجاب اتے لہندے چڑھدے حملیاں اتے "وار" دی صورت شاعری وی کیتی۔ نجابت دی "نادر شاہ دی وار" تے شاہ محمد دا "جنگ ہند پنجاب" تے وارث شاہ دی" سی حرفی احمد شاہ ابدالی۔

پنجاب (لہور، ملتان) 8 ویں صدی عیسوی دے شروع وچ محمد بن قاسم دے سمے مسلماناں دے قبضے وچ آیا۔ فیر ہندو راجیاں ایہدے اُتے قبضہ کر لیا۔ 200 ورھے بعد سلطان محمود غزنوی دے حملیاں مگروں پنجاب فیر مسلماناں دی قبضے وچ آیا۔ اودوں دا اج تیک سکھاں تے انگریزاں دے راج نوں چھڈ کے ایہدے اتے مسلماناں دا راج رہیا۔ پر کجھ دھرو دی نال نال رہی۔ اینا ضرور ہویا کہ ہُن دھاڑویاں دا رخ ملتان' دیپالپور دی تھاں لہور ول پھِر گیا۔ یعنی وچلے پنجاب ول۔

مسلماناں دے سمے لہور تے ملتان' دِلی دے بعد باقی ساریاں علاقیاں توں زیادہ اہم سمجھے جاندے رہے۔ کیوں جو ایہہ برصغیر دی پہلی ڈیفنس لائن سی۔ (پشاوریاں کابل نہیں سی) مغل عہد دے سبھ توں کامیاب حاکم اکبر

بادشاہ نوں لہندے ولوں تے پنجاب دے اندروں ایڈا ڈر رہیا کہ اوہ کئی واری لہور آیا پر اک واری پورے 14 ورھے (1584ء توں 1598ء) لہور وچ بیٹھا رہیا۔ ایسے سمے پنجاب اندر ای اوہدا دُلا بھٹی جیہے نابراں نال واہ پیا۔ فیر جہانگیر' شاہ جہان' اورنگ زیب تے شاہ عالم لہور یعنی پنجاب نوں بڑا کجھ جانڈے رہے۔ اک وجہ ایہہ وی ہے کہ پنجاب (صوبہ ملتان' لہور) توں مغل سرکار یاں دلی دی کسے وی سرکار نوں باقی ساریاں صوبیاں توں ودھ آمدنی ہوندی سی۔ ایس صوبے وچ انبالہ ڈویژن تے اٹک والے علاقے وی شامل نہیں سن۔ (نظریہ پاکستان اور نصابی کتابیں ص 131)

سو سیاسی حسابوں ای نہیں آمدنی پاروں وی پنجاب دی شوبھا بڑی سی۔ پنجاب دی ایسے صفت پاروں مغلاں دے اخیر وچ افراتفری پئی۔ نادر شاہ برباد کر گیا تے احمد شاہ درانی وی گھٹ نہیں کیتی۔ فیر سکھاں وی چن چاڑھے اخیر اوہ حکمران ہوئے پر صرف رنجیت سنگھ دا سما کجھ سوکھا لنگھیا۔ اوہ مریا تے فیر برچھا گردی۔ کھیڈ انگریزاں تے مکی تے اوہناں وی 1857ء توں لے کے 1947ء تیک گھٹ نہیں کیتی۔ جے انگریزاں نوں ایتھوں فوج دی وڈی بھرتی ملی تے ایتھوں ای اوہناں نوں بڑا خطرہ وی رہیا۔ پنجاب ای خوش قسمت صوبہ سی جو سبھ توں اخیر وچ انگریزاں دا غلام ہویا۔ پر جتھے تھاں تھاں انگریزاں ظلم دیاں سُولیاں گڈیاں۔ ..... برصغیر دی کسے وی جنگ وچ سبھ توں ودھ گورے' پنجاب دے شہر چیلیانوالہ وچ مارے گئے (1849)۔ تے پنجاب وچ ای پہلا مارشل لاء 1919ء لگیا جلیانوالہ باغ مگروں تے اتھے ای سبھ توں پہلاں ہوائی جہاز توں بے وسے تے نہتے شہریاں اتے بمب سٹے گئے۔ اتھے انگریز پنجابیاں نوں آپس وچ لڑایا تے جدوں 1947ء وچ گئے

پنجاب نوں دو ٹوٹے کر گئے. 1947ء مگر اودھر والیاں اپنے پنجاب دے ترے ٹوٹے کرائے. دُلے بھٹی آکھیا سی.

ع. میں بھوراں دِلی دے کنگرے، بھاجڑ پا دیاں تخت لہور

پر انگریزاں دی دلی تے کانگرس دی دلی نے جواب وچ پنجاب دے ای کنگرے بھور دتے تے کھیرو کھیرو کر دتا. کانگرس دی دلی مشرقی پنجاب نوں پنجاب، ہریانہ تے ہماچل پردیش وچ ونڈ دتا. بقول نجابت

دلی منس ہاریئے، رت دھڑی پوائی

توں ماس کھائیں رج پتراں، جیوں بکر قصائی

انگریزاں دے آون نال پنجاب دی تاریخ انجے ونڈی گئی جیویں 1947ء دی ونڈ اسیں ویکھی اے. جدوں اٹھارھویں صدی وچ مغل حاکم حکومت دا ٹھیکہ انگریزاں نوں دے دِتا تے پنجاب وچ مہاراجا رنجیت سنگھ دا حُکم ہو گیا اودوں لُدھیانے تک والا پنجاب گوریاں دے قبضے وچ سی تے باقی سکھاں تے ڈوگریاں دے قبضے وچ.

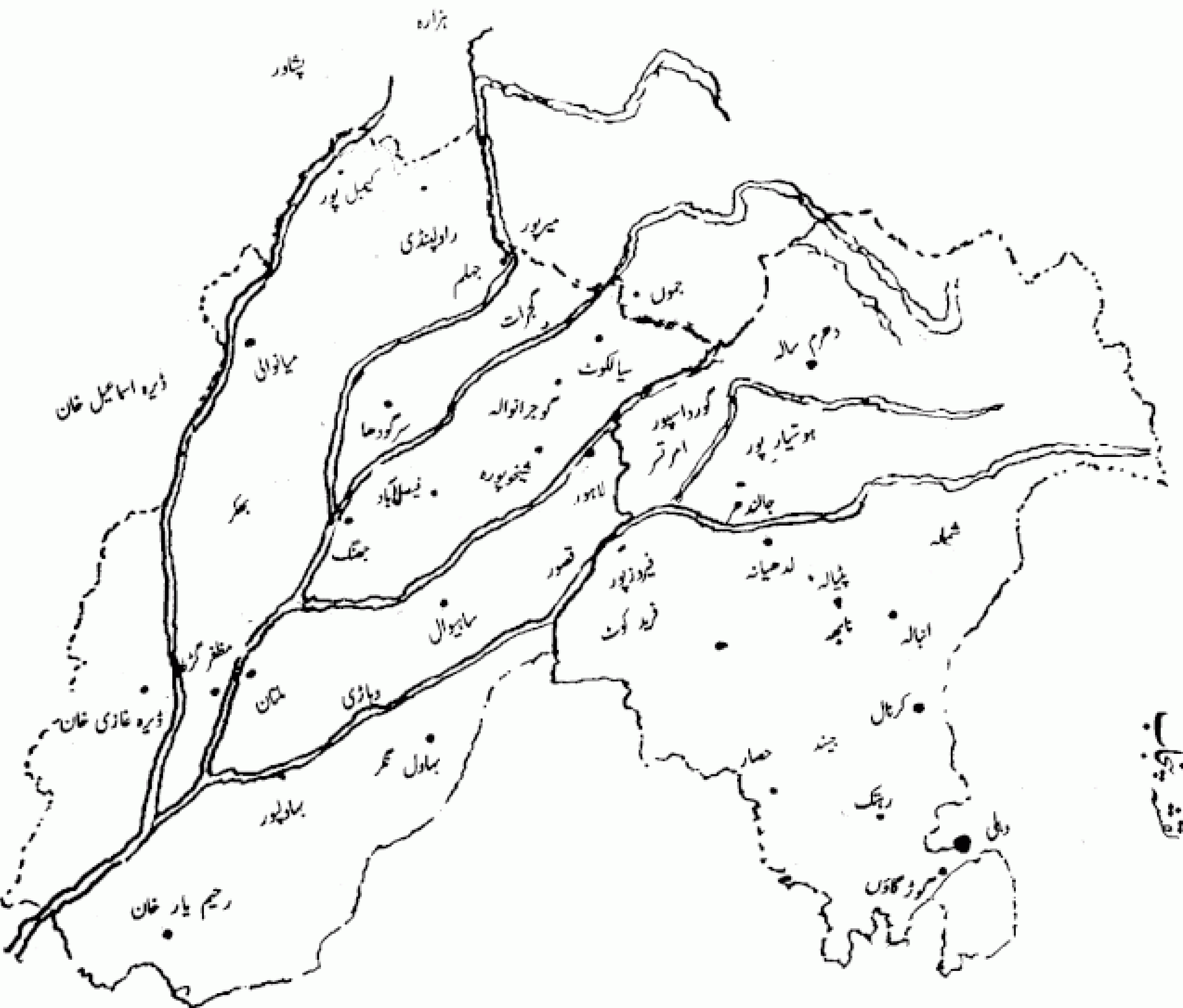
پنجاب دی تاریخ عجیب المیہ اے جیہدے بارے، نجابت دی وار دے دو چار مصرعے اک بے مثال تصویر کھچ کے ساہمنے رکھ دیندے نیں۔.....

پنجاب دے حکمراناں دے ویہار نوں ایس توں ودھیا صورت وچ شاید ای کسے وکھایا ہووے.

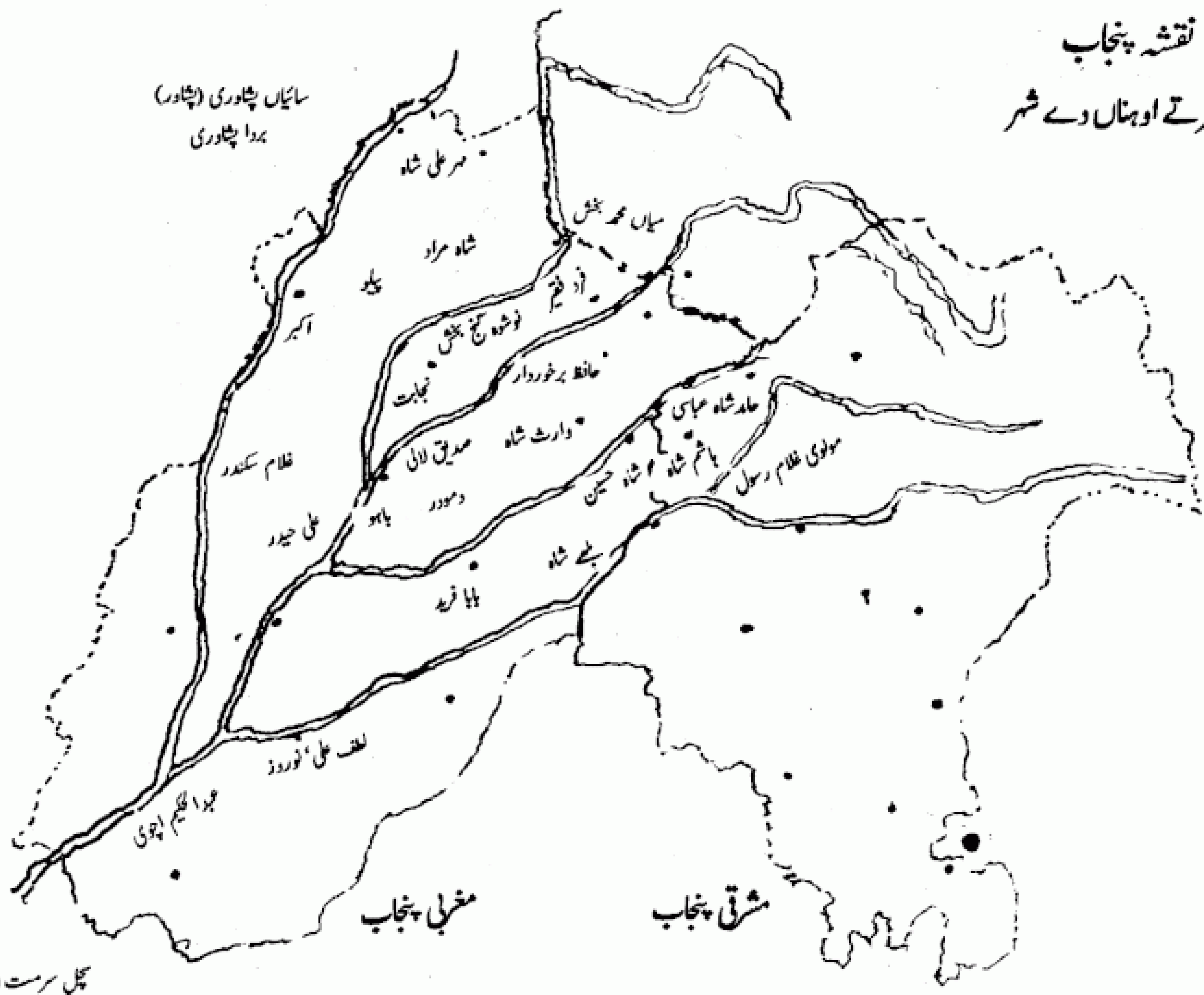
منصور نظام الملک دی جڑھ، مُڈھوں جائے

جیہناں بال متابی چور نوں، گھر آپ وکھائے

ایسے ملک پنجاب وچ، چڑھ حکم کمائے

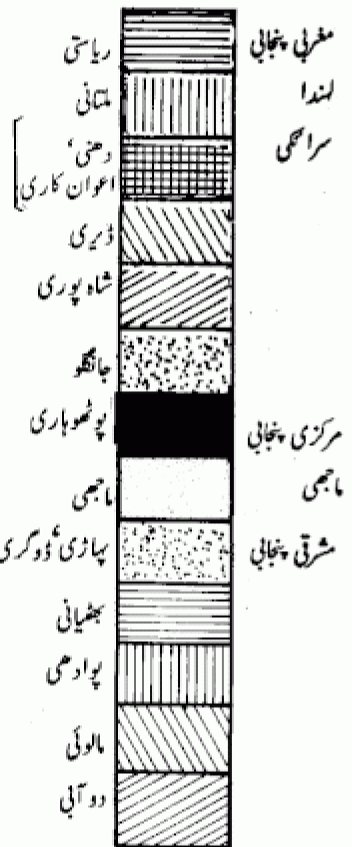
نقشہ پنجاب
ہزارہ
پشاور
کیمبل پور
راولپنڈی
میرپور
جہلم
گجرات
جموں
میانوالی
ڈیرہ اسماعیل خان
سیالکوٹ
دھرم سالہ
گوجرانوالہ
سرگودھا
گورداسپور
امرتسر
ہوشیار پور
شیخوپورہ
فیصل آباد
لاہور
جالندھر
بھکر
جھنگ
قصور
شملہ
لدھیانہ
فیروزپور
پٹیالہ
فرید کوٹ
ساہیوال
انبالہ
نابھہ
مظفر گڑھ
ملتان
وہاڑی
ڈیرہ غازی خان
کرنال
جیند
حصار
بہاول نگر
رہتک
بہاولپور
دہلی
گوڑگاؤں
رحیم یار خان

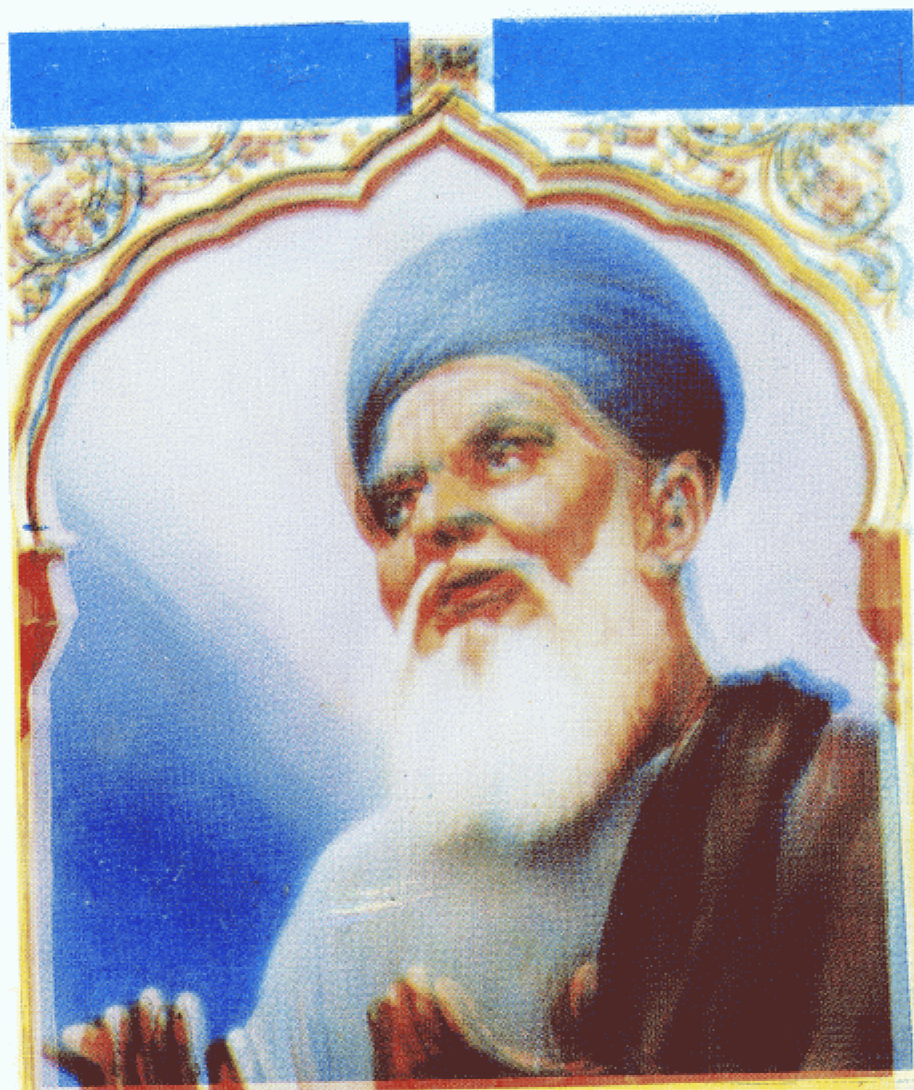

نقشہ پنجاب
شاعر تے اوہناں دے شہر
سائیاں پشاوری (پشاور)
بروا پشاوری
مہر علی شاہ
میاں محمد بخش
شاہ مراد
پیلو
فرد فقیر
اکبر
نوشہ گنج بخش
حافظ برخوردار
نجابت
حامد شاہ عباسی
وارث شاہ
صدیق لالی
ہاشم شاہ
شاہ حسین
مولوی غلام رسول
غلام سکندر
دمودر
باہو
علی حیدر
بلھے شاہ
بابا فرید
لطف علی
نوروز
عبدالحکیم اچوی
مغربی پنجاب
مشرقی پنجاب
سچل سرمست (خیرپور)

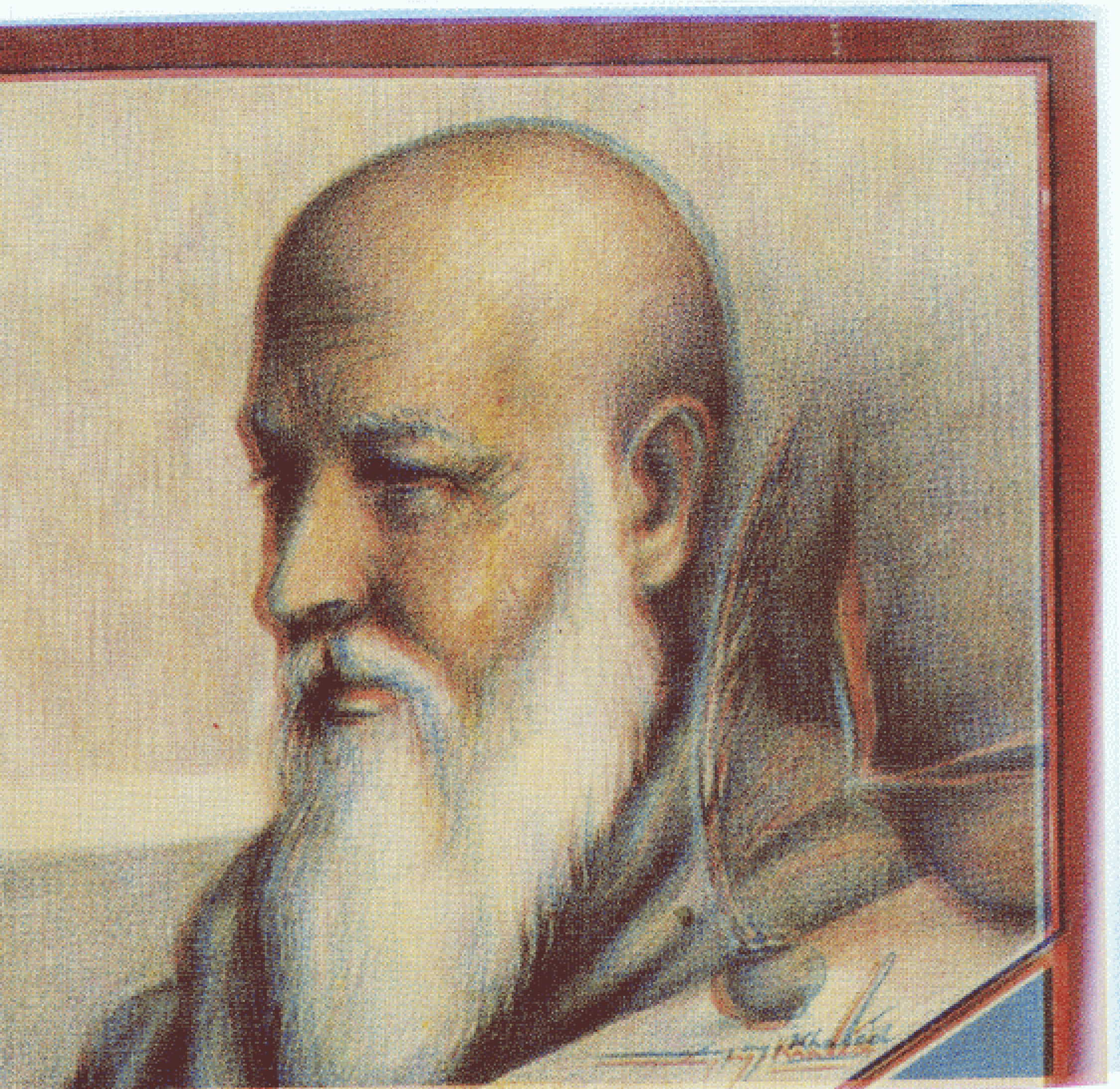
نقشہ پنجاب

بولیاں

بابا فرید الدین مسعود گنج شکرؒ

شاہ حسینؒ

وارث شاہؒ

میاں محمدؒ

خواجہ غلام فریدؒ

زری بادلے پہن کے، باز جُرے اُڑائے
تے ایتھوں بھجا کنڈ دے، جگ لعنت پائے
پر سر دینا منظور ہے، جے ہند نہ جائے

پنجابی زبان

ایس ویلے اسیں تھوڑی جیہی کہانی پنجابی زبان تے باقی کہانی ایس زبان دے ادب دی ویکھنی اے۔ پنجابی زبان بڑی ای پرانی زبان اے اردو توں وی پرانی' اردو نوں تاں پنجابی دی دھی وی آکھیا جاندا اے۔ پر اسیں دھی توں بُہتے واقف ہاں تے ماں توں اُکا ای گھٹ ...... ایہدی اک وجہ اے پئی دنیا دے سارے ملکاں اندر لکھن پڑھن لوکاں دیاں اپنیاں زباناں وچ ہوندا اے۔ جیویں پاکستان دے اک صوبے سندھ اندر' سندھ وچ پہلی جماعت توں دسویں تائیں قاعدہ' پہلی کتاب' حساب تے مطالعہ پاکستان یاں معاشرتی علوم سبھ سندھی وچ پڑھائے جاندے نیں کیوں جو سندھ دے لوکاں دی زبان سندھی اے پر پنجاب وچ اج توں ای نہیں کئی صدیاں توں پڑھائی پنجابی راہیں نہیں ہوندی ایس کر کے ساڈے پڑھے لکھے پنجابی لوکیں وی اپنی زبان تے اوہدے ادب دے بہتے جانُو نہیں۔ اوہناں جو زباناں پڑھیاں ہوندیاں نیں اوہناں دی اکو اخیرلی تے کتابی شکل اوہناں نوں پتہ ہوندی اے۔ مثلاً" انگریزی' اردو' عربی' فارسی۔ پنجابی لوکیں ایہناں زباناں دیاں اندرلیاں بولیاں

دے واقف نہیں ہوندے انگریزی دی مثال لوو' انگریزی دیاں وڈیاں تن بولیاں نیں آئرش آئر لینڈ دی بولی' سکاچ سکاٹ لینڈ دی بولی تے انگلش انگلستان دی بولی' انج ای اردو فارسی تے عربی دا حال اے۔ سچی گل ایہہ ہے کہ سعودی عرب وچ بولی جان والی عربی مصر وچ بولی جان والی عربی توں اُکا ای وکھ ہوندی اے۔ عام سعودی بندہ عام مصری بندے دی بولی چنگی طرحاں نہیں سمجھ سکدا پر اسیں عربی دی اِکو شکل دے واقف ہاں۔ تے ایس پاروں جد لہور دا پنجابی ڈیرہ غازی خان دے پنجابی دی بولی سُندا اے تاں اوہ سمجھدا اے جیویں ایہہ کوئی وکھ زبان ہووے ..... دوجی وجہ ایہہ ہے پئی پنجابی پڑھائی نہیں جاندی جے ایہہ زبان تے ایہدا ادب وی پڑھایا جاندا اے تے اج کیمبل پور توں لے کے ڈیرہ غازی خان تیکر تے لہور توں لے کے میانوالی تیک کسے نوں وی اک دوجے دی بولی بارے ایہہ بھلیکھا نہ پیندا کہ جے اک بندہ پنجابی زبان بولدا اتے دوجا کوئی ہور زبان بول رہیا اے۔ ایہہ بالکل وکھری گل اے پئی پنجاب دے کسے وی علاقے دا سیانا بندہ جے مٹھن کوٹ دے خواجہ فرید نوں' میرپور آزاد کشمیر دے میاں محمد بخش نوں' قصور دے بلھے شاہ تے جھنگ دے سلطان باہو نوں ہوشیار پور (مشرقی پنجاب) دے مولوی غلام رسول تے پشاور دے احمد علی سائیاں نوں سُنے تے نہ صرف سمجھ جاوے سگوں اوہناں دے شعراں دا اکو جیہا مزا وی لوے گا۔

انج تے ایہہ گل سارے پڑھے لکھے تے ان پڑھ پنجابی جاندے تے آکھدے نیں پئی باراں کوہاں اُتے بولی بدل جاندی اے پر جدوں اوہناں دی اپنی زبان تھاں تھاں بدلن لگدی اے تے اوہ جانُو نہ ہون ایس کارن بھمبل بھوسے وچ پے جاندے نیں' لکھن پڑھن دی مشق نہیں ایس کارن ہور

پریشان ہوندے نیں پر جے حق سچ دی پچھان کرنی پوے تے فیر اوکھتاں تے مشکلاں کٹنیاں پیندیاں نیں' ایس واسطے ہر پنجابی نوں ایس دیاں بولیاں دے فرق والی مشکل دا جانُو ہونا تے ایس مشکل نوں کٹنا پوے گا. تاں ای ایہہ گل پلے پوے گی کہ پنجابی زبان کتھوں شروع ہوندی اے تے کتھے مُکدی اے.

پر پنجابی کتھوں ٹُرے تے کتھے مُکے بعد دی گل اے' سبھ توں پہلاں تے ایس علاقے ول دھیان مارنا پوے گا. جس اندر ایہہ بولی جاندی اے. ایس علاقے دا ناں پنجاب اے پر ایہہ اینا ای پنجاب نہیں جنا پاکستان اندر اے. بھارت اندر جو پنجاب اے اوہدے وچ وی پنجابی ای بولی جاندی اے. بھارت اندر جو جموں کشمیر دا علاقہ اے اوس دے جموں تے پاکستان دے آزاد کشمیر دے میرپور مظفر آباد تے راول کوٹ دیاں ضلعیاں اندر وی پنجابی دی اک بولی ای بولی جاندی اے. ایسے طرح بھارت دے صوبے ہریانہ تے ہماچل پردیش اندر وی پنجابی زبان دیاں بولیاں ای بولیاں جاندیاں نیں.

گل ایہہ اے پئی پاکستان بنن توں پہلاں ساڈا پنجاب تے بھارت دا صوبہ مشرقی پنجاب صوبہ ہماچل پردیش تے صوبہ ہریانہ اِکو صوبہ سی جو پنجاب اکھواوندا سی تے صدیاں توں اِکو ای صوبہ چلا آوندا سی. ایسے کارن ایس سارے علاقے اندر دی زبان نوں پنجابی آکھیا جاندا سی. پنجاب یونیورسٹی دی اک کتاب اردو انسائیکلو پیڈیا آف اسلام وچ پنجابی زبان دے علاقے بارے اِنج لکھیا اے. "پنجابی برصغیر پاک و ہند کے اس خطے کی زبان ہے جس کی حدود دہلی (بھارت) سے لے کر خیرپور (سندھ) تک اور پشاور درہء کاغان (صوبہ سرحد) سے لے کے جموں و سری نگر (مقبوضہ کشمیر) تک پھیلی ہوئی

ہیں۔

اگرچہ مقامی طور پر ہر علاقے میں اس زبان کو مختلف ناموں سے یاد کیا جاتا ہے تاہم ادبی اظہار کے لئے ایک ہی ٹکسالی زبان کو استعمال میں لایا جاتا ہے. بابا فرید شکر گنج (ساہیوال) شاہ حسین اور بلھے شاہ (لاہور) سلطان باہو (جھنگ) خواجہ فرید (بہاولپور) سچل سرمست (خیرپور) میاں محمد بخش (میرپور) مولوی غلام رسول (ہوشیارپور) وغیرہ نے جغرافیائی یا بدلتی ہوئی انتظامی حدود کی پابندی نہیں کی ہے بلکہ اسی ٹکسالی زبان کو وسیلہء اظہار بنایا ہے جسے عرف عام میں پنجابی کہا جاتا ہے۔"

زبان دے ایس گھیر نوں پنجابی دے وڈے شاعراں دے شعراں دا مقابلہ کر کے سمجھیا جا سکدا اے

لہور دے شاہ حسین:

پیارے لال کیا بھرواسا دم دا
اُڈیا بھور تھیا پر دیسی اگے راہ اگم دا
کوڑی دنیا، کوڑ پسارا، جیوں موتی شبنم دا

قصور دے بلھے شاہ:

بھانویں جان نہ جان وے ویڑھے آوڑ میرے
میں تیرے قربان وے ویڑھے آوڑ میرے
لوکاں دے بھانے چاک مہیں دا
رانجھا تاں لوکاں وچ کہیندا
ساڈا تے دین ایمان وے ویڑھے آوڑ میرے

جھنگ دے سلطان باہو:

تن من میرا پُرزے پُرزے جیوں درزی دیاں لیراں ہو
ایہناں لیراں دی گل کفنی پا کے رلساں سنگ فقیراں ہو
بغداد شہر دے ٹکڑے منگساں باہو کرساں میراں میراں ہو

ٹوبہ ٹیک سنگھ دے علی حیدر:

ایہہ عشق مریلا شیر خونی' نیڑے ونج ناہیں متے کھا جائی
سودے دِلاں دے نوں ہتھ نہ گھتیں متاں ہتھاں تے جان وہا
جائی

شیخوپورے دے وارث شاہ:

درے شرع دے مار ادھیڑ دیساں' کراں عمر خطاب دانیاں ہیرے
گھت گکھاں دے وچ تینوں ساڑ سٹاں' تینوں ویکھسی پنڈ گراں
ہیرے

امرتسر (مشرقی پنجاب) دے ہاشم شاہ:

جان جہان دووین دم کوئی اتے حرص ہزار چوفیرے

مارن راہ سداوں راتیں اتے فوج رہے نت نیڑے

ثابت جان جہان دسیوے اسیں آن مسافر گھیرے

ہاشم آپ کرگ سوئی ہوسی ہور وس نہیں کجھ میرے

جہلم میرپور تے آزاد کشمیر دے میاں محمد بخش:

سدا نہ لاٹ چراغاں والی سدا نہ سوز پتنگاں
سدا اُڈاراں نال قطاراں رہسن کدوں کلنگاں
سدا نہیں ہتھ مہندی رتے سدا نہ چھنکن ونگاں
سدا نہ چھوپے پا محمد رل مل بہناں سنگاں

ڈیرہ غازی خان دے خواجہ فرید:

مرن کنوں مینوں ہوڑ نہ مائے میکوں مرن دا شوق مٹاون ڈے
کنجری بنیاں میڈی عزت نہ گھٹدی میکوں نچ کے یار مناون ڈے
جوگن بناں میں یار اپنے دی میکوں گل وچ مالا پاون ڈے
یار فرید اوہدی اوہ جانے میکوں اپنی توڑ نبھاون ڈے

ہوشیار پور (مشرقی پنجاب) دے مولوی غلام رسول:

مُڑ ناقہ دھر قدم پچھاڑی چل ول دیس پرانے
سفری مُڑ وطناں ول جاندے جتھ ہمیش ٹکانے

گولڑہ (راولپنڈی) دے پیر مہر علی شاہ:

اج سِک متراں دی ودھیری اے
کیوں جندڑی اداس گھنیری اے
لُوں لُوں وچ شوق چنگیری اے
کِتھے مہر علی کِتھے تیری ثناء
گُستاخ اکھیں کِتھے جا اڑیاں

ایہناں شعراں دی زبان اِکو ہے پر جدوں خواجہ فرید دے ڈیرہ غازی خان یاں علی حیدر دے ٹوبہ ٹیک سنگھ دا بندہ شاہ حسین دے لہور یاں میاں محمد بخش دے جہلم اندر جاوے تے اوہنوں اوتھے بولی جان والی بولی تھوڑی تھوڑی وکھری نظر آوے گی۔ جے اوہ جانُو نہیں تے اپنی بولی نوں وکھری تے اوہناں دی بولی نوں وکھری زبان سمجھ لوے گا تے جے جانُو اے پئی ہر زبان دیاں کئی کئی بولیاں ہوندیاں نیں جیویں اک صوبے دے کئی کئی ضلعے ہوندے نیں تے اوہ سمجھے گا پئی اوہدی بولی وی پنجابی تے اوہناں دوجیاں دی بولی وی پنجابی ای ہے. صرف ایہناں بولیاں یاں بولڑیاں دے ناں وکھ وکھ نیں جیویں ملتانی، لہوری، پہاڑی، دوآبی، ماجھی، ریاستی، لہندی، جھنگوچی تے جانگلی.

پنجابی زبان دیاں بولیاں دی اِنج ونڈ پائی جاندی اے. 1- پوربی یاں چڑھدی 2- پچھمی یاں لہندی 3- وِچکارلی یاں مرکزی

ایہناں دی اگوں تقسیم اِنج کیتی جاندی تے نال ای علاقے جتھے ایہہ بولیاں بولیاں جاندیاں نیں.

پوربی پنجابی

1- بھٹیانی: حصار، بیکانیر، گوڑ گاؤں، رہتک وغیرہ۔ ایہناں علاقیاں دے مسلمان پاکستان بنن مگروں، بہاولپور، بہاولنگر، ملتان، مظفر گڑھ، قصور وچ آ گئے

2- پوادھی: انبالہ، پٹیالہ، جیند وغیرہ۔ ایہناں علاقیاں دے مسلمان پاکستان بنن مگروں جھنگ، سرگودھا، میانوالی وچ آ گئے۔

3- دوآبی: لدھیانہ، جالندھر، کپور تھلہ، ہوشیار پور وغیرہ ایہناں علاقیاں دے مسلمان 47ء مگروں ساہیوال، فیصل آباد، شیخوپورا، گوجرانوالہ تے لہور وچ آ گئے۔

4- مالوئی: فیروز پور، فرید کوٹ، مالیر کوٹلہ وغیرہ۔ ایہناں علاقیاں دے مسلمان 47ء مگروں ساہیوال، قصور، شیخوپورہ، لہور، وہاڑی وچ آ گئے۔

5- پہاڑی، ڈوگری: جموں کانگڑہ، پونچھ وغیرہ ایتھوں دے لوکی سیالکوٹ، گجرات، میرپور، جہلم، راولپنڈی، تے ہزارے وچ آئے۔

پچھمی یا لہندی پنجابی

ملتان، مظفر گڑھ، جھنگ، بھکر	ملتانی
رحیم یار خان، بہاول پور تے بہاول نگر، فیروز پور	ریاستی
ڈیرہ غازی خان، ڈیرہ اسمٰعیل خان، مظفر گڑھ	ڈیری
ساہیوال، فیصل آباد، شیخوبورا، گوجرانوالہ، گجرات	جانگلو

سرگودھا، میانوالی، جھنگ	شاہ پوری
جہلم، چکوال، کیمبل پور تے میانوالی دے کجھ حصے	دھنی
راولپنڈی	پوٹھوہاری
راولپنڈی دی مری تے کہوٹہ تحصیل، ضلع ہزارہ دے کجھ علاقے، آزاد کشمیر	پہاڑی
کیمبل پور تے ہزارہ دے کجھ علاقے، اتھے بولی	چھاچھی

دا ناں سرائیکی وی اے تے سرائیکی دیاں
اگوں چار بولیاں دسیاں جاندیاں نیں
ابھی، ادھلی، لمی تے سندھی.

مرکزی یاں وچکارلی پنجابی

ماجھی: لہور، قصور، سیالکوٹ، شیخوپورہ، گوجرانوالہ، گجرات، امرتسر تے گورداسپور

ایہہ تاں پنجاب دے اندر دیاں بولیاں نیں، پنجاب دے گوانڈھی صوبیاں اندر وی پنجابی دیاں بولیاں بولیاں جاندیاں نیں تے اوہناں وچ جو ادب لکھیا گیا اے اوہ پنجابی ادب دا ای حصہ اے. پنجاب دے نقشے نوں ویکھیے تے اُتے شمال وچ جموں، پونچھ، تے آزاد کشمیر اندر بولی نوں کسے تھاں پہاڑی تے کسے تھاں ڈوگری کہیا جاندا اے اوس توں اگے لہندے ول سرحد دا ضلع ہزارہ اے جتھے بولی نوں ہزاری، پہاڑی، چھاچھی تے ہندکو وی آکھیا

جاندا اے اوس توں اگے پشاور' نوشہرہ' تے کوہاٹ نیں جتھے بولی جان والی پنجابی نوں ہندکو آکھیا جاندا اے اوس توں اگے صوبہ سرحد دی ڈویژن ڈیرہ اسمٰعیل خان وچ بولی جان والی پنجابی نوں' سرائیکی' ڈیری تے ہندکو وی آکھیا جاندا اے۔ ہور تھلے بلوچستان دے علاقے وچ بولی جان والی پنجابی نوں جتکی' جگدالی تے سرائیکی آکھیا جاندا' اگے سندھ دے صوبے وچ پنجاب نال لگدے سکھر تے خیر پور وچ بولی جان والی بولی سرائیکی اکھواوندی اے.....

ایہناں ساریاں بولیاں یعنی پوری پنجابی زبان دا اپنا ناں وی بدلدا رہیا اے۔ مسلماناں دے ایس علاقے وچ کس ویلے ایہدا کیہ ناں سی ایہہ گل پکی نہیں پر جدوں ایہدے وچ شعر کہے جان لگے تے شعر کہن والیاں ای زبان دا ناں وی اپنے ویلے مطابق دتا اے۔

1- دسویں صدی وچ عرب تاریخ دان المسعودی تے جغرافیہ دان ابن حوقل ملتانی

2- البیرونی الہندیہ

3- مسعود سعد سلمان 440ھ ہندوی

4- امیر خسرو 725ھ لاہوری

5- ابوالفضل اکبر بادشاہ دا عہد ملتانی

6- پنجابی شاعر عبدالکریم (جھنگ) مولوی لطف علی (بہاولپور) ..... شاہ مراد (چکوآل) میاں محمد بخش (آزاد کشمیر) حمل فقیر (سکھر) مولوی اللہ جوایا (سرگودھا) ..... ہندی' علی حیدر (ٹوبہ ٹیک سنگھ) احمد یار (گجرات) ..... ہندوی

کوئی ترے سو ورھے پہلاں ضلع گوجرانوالہ دے شاعر حافظ برخوردار پہلی واری ایس زبان لئی "پنجابی" دا لفظ ورتیا.....

لوک ادب تے شاعری دیاں صنفاں

کسے زبان دے ادب نوں اسیں آسانی لئی دوہاں حصیاں وچ ونڈدے آں. اک اوہ ادب جیہدا کوئی لکھن والا نہیں ہوندا تے اوہنوں زبان بولن والے سارے مل کے اپنی اپنی واری خلق کردے رہندے نیں. پہلوں پہل ایہہ حرف مونہہ زبانی ہوندا اے مگروں ایہہ قلم دے مونہہ وی چڑھ جاندا اے تے ادب دا حصہ بن جاندا اے. ایہنوں لوک ادب آکھیا جاندا اے مطلب اے لوکاں دا بنایا ادب ..... ایہہ ادب مونہہ زبانی کہیاں نثری کہانیاں، گیت تے واراں یاں جنگ دے قصے ہوندے نیں. مغل بادشاہ اکبر دا اک نابر دُلا بھٹی سی اوہنوں لہور شہر وچ پھانسی دتی گئی، لوک شاعراں جیہناں دا کوئی ناں نہیں اوہناں اوہدا قصہ جوڑیا تے ایہہ قصہ چل پیا اخیر ایہہ اک وڈی نظم دی شکل وچ اج دے زمانے چھاپے وچوں وی نکلیا، ایہہ پنجابی ادب دا حصہ اے پر ایہدے لکھن والے یاں والیاں دا کوئی ناں نہیں ایس لئی ایہنوں اسیں لوک ادب آکھنے آں. انج ای راجا رسالو دا قصہ اے تے ہور کئی قصے نیں. جیہناں دا کوئی شمار نہیں۔ بھاویں پنجابی وچ لکھن پڑھن دا کم ڈھیر چر ناں شروع ہویا اے پر پنجابی دے لوک گیتاں اتے ایس

ویلے تائیں صرف ساڈے پنجاب اندر ای ایہناں کتاباں چھپ گئیاں نیں جے اردو وچ اوہدے مقابلے اتے صرف اک یاں دو کتاباں' مطلب اے پنجابی لوک گیتاں دیاں سوچھے اردو دیاں پندراں وی مشکل ای چھپیاں ہون. ایہہ گیت کدوں دے لکھے جان لگے نیں تے کیہڑی کیہڑی صورت بدلدے ساڈے کول اپڑے نیں. ایہدی تاریخ بیان کرنا اُکا ای اوکھا سگوں نہ ہون والا کم اے پر اک گل پکی اے پئی ایہہ ساڈے ادب دا حصہ نیں. کجھ گیتاں دیاں شکلاں تے بول:

لوری: اللہ توں ..... والی توں ..... دِتا ای تے پالیں توں

اللہ اللہ توں ..... بودے پے گئی جوں ..... کڈھن والیاں بھابھیاں ..... کڈھاون والا توں

تھال: کڑیاں کھدو نال کھیڈدیاں گاوندیاں نیں:

کوٹھے تے گنا ..... ویر میرا لما

بھابو میری پتلی ..... جیہدے نک **مچھلی**

مچھلی تے میں چلے ٹنڈے پپل ہیٹھ ..... ٹنڈا پپل ڈھے پیا' **مچھلی** آگئی ہیٹھ

پیو پیریں جُتی جیوے لُوہی کُتی ..... کُتی دے کتورے میرے سبھے تھال پورے

بولی: دو سطراں دا گیت یاں بول سمجھ لوو:

قبراں اڈیک رہیاں ..... جیوں پتراں نوں ماؤاں
اوہ پنڈ کیہ وسنے ..... جتھے مغلاں دی سرداری
اڈی مار کے نچی جد بنتو ..... پنڈ وچ بھچال آگیا
اج گھر سجناں دے جانا ..... تے چھیتی چھیتی ٹمک پینڈیا

ماہیا: ایہہ وی اک گیت اے ترن ٹوٹیاں وچ' پہلے ٹوٹے دا کوئی خاص مطلب نہیں ہوندا.

وِکن کماد آیا ..... ڈلھ پئیاں اکھیاں ..... ماہی پردیسی یاد آیا
زلفاں چھلے چھلے ..... سوہنا تے جگ سارا ..... میںڈے ماہئے توں تلے تلے
ٹیشن کُندیاں دا ..... دل وچ توں وسنا ..... چھڑا اوہلا دنیا دا
شیشہ میزے تے بند رہندا ..... وچ پردیساں دے ..... روح ڈاڈھا تنگ رہندا

چھلا:
(i) بھلا بھلا چھلیا ..... دل کِتھے رلیا ..... چھلا پُھل کلیاں ..... راہواں مل کھلی آں ..... نظراں نہیں ولیاں ..... بھلا بھلا چھلیا ..... دل کِتھے رلیا
(ii) چھلا ماریا لِد تے ..... سوکن چڑھ گئی ضد تے ..... لتاں مارے ڈھڈ تے ..... گل سُن چھلیا چھوہرا ..... کاہنوں لایا ای جھورا
(iii) چھلا نوں نوں تھیوے ..... پُتر مِٹھڑے میوے ..... رب سبھ نوں دیوے ..... گل سُن چھلیا چھوہرا ..... کاہنوں لایا ای جھورا

جُگنی: جگنی جاوڑی وچ روہی ..... جتھاں پکڑ سہاگے جوئی ..... اوہدی وات نہ لیندا کوئی ..... اوہ تے رو رو کملی ہوئی ..... او پیر میریا جگنی کہندی آ ..... تے نام علی دا لیندی آ

جھوک: جھوک میرے مولا والی کنی کو دور اے ..... اکھیاں توں نیڑے نیڑے قدماں توں دور اے

وگدی اے راوی وچ سٹی آں پراتاں ..... اگے محمدؐ پچھے کھلیاں جماعتاں
جھوک میرے مولا والی کنی کو دور اے۔

ہمرٹیاں چبولے: پھلاں دی ڈالی ..... بھوچھن اڑیا ..... رانجھن کدوں چھڑایا ..... جس رانجھن دا مان کریندی آں ..... اوہ تے پُتر پرایا ..... شاوا میڈا رانجھا وسدا ..... ہو اکھیاں دے نیڑے

دو اکھیاں نہ لا میڈے ماہی ..... دو چشماں نہ لائیں وے ..... میں جے تیتوں ہوڑیا ..... توں شہر پنڈی نہ جائیں وے ..... شہرپنڈی دیاں رانیاں ماہیا..... رکھسن من پرچائی وے ..... من پر چیسن اپنا ماہیا ..... آدیں پلہ چھڑائی وے ..... دو اکھیاں نہ لا میڈے ....

ڈھولا: ایہہ لمی نظم دی ہوندی اے جیوں انگریز دے خلاف 1857ء وچ لڑن والے ساہیوال دے احمد خان کھرل دا ڈھولا اے تے گیت دی اک شکل دی ہوندی اے۔

وگدی اے راوی ماہی وے وچ دو پُھل کالے ڈھولا

ہِک پھل منگیا ماہی وے سارا باگ حوالے ڈھولا

دوجی شکل: الف اللہ نوں کراں یاد ہمیشاں مینوں آسرے ہن مولا پاک دے

اوہ کون مٹاندا جیہڑے لکھے نیں روز میثاق دے
نبی محمدؐ پیدا کیتا جس بھارے چائے مخلوقات دے

ساریاں گلاں چھڈ فقیرا دل توں اٹھے شوق فراق دے

تیجی شکل:
کال بلیندی نارد اُٹھیا اے پڑھ کے بانی
راوی دے من راٹھ بھندے لا کچہریاں گلاں کردے موہنہ زبانی

لاٹ برکلی آکھے رائے احمد دیویں گھوڑیاں تیری لندنوں لکھ لیاوساں نیک نامی
رائے احمد آکھے رناں، بھوئیں تے گھوڑیاں ونڈ کسے نہ دتیاں ہوندیاں
بُت دے وچ ساہ سلامی

انج ای ناچ دے گیت گِدھا، سمی، بولیاں، بھنگڑا، جھمر، کِکلی، دھریس، ٹپا، جلھی، لُڈی رسماں دے گیت منگنی، گنڈھ، جگراتے، گھوڑیاں، سہاگ، سہرے، سٹھنیاں، ڈولی دے گیت ہوندے نیں. فیر پیر مرشد دے گیت جیویں شہباز قلندر دا گیت

..... لال مینڈھی پت رکھیو بھلا جھولے لالن' سندھڑی دا
چار چراغ ترے بلن ہمیشہ ..... پنجواں میں بالن آئی بھلا ..... جھولے لالن
گھڑی گھڑی تیڈی نوبت وجدی ..... نال وجے گھڑیال بھلا ..... جھولے لالن

مُکدی ایہہ پئی پنجاب اندر وکھ وکھ تھاؤاں تے وکھ وکھ بولیاں دے لوک ادب دا شمار ای نہیں' لوک گیتاں لوک واراں' لوک تھیاں' تے لوک کہانیاں دا خزانہ اے جیہڑا تھاں تھاں کِھلریا ہویا اے ..... کہانی سُنان توں پہلاں مُدھ انج بھدا اے:

واہ واہ اے ..... اللہ بادشاہ اے ..... کاغذاں دی بیڑی اے ..... کبوتر ملاح اے ..... حلوے دی کھبن اے ..... سیویاں دا گھاہ اے ..... چور بھجے ویندے نیں ..... حافظ کھبے ویندے نیں ..... حکم اے خدا دا ..... حکم اے نبی دا ..... کرنا پاک پروردگار دا ..... سُتیاں دی خیر اے ..... جاگدیاں دا بھلا ..... راہ بیلی مسافراں ..... دوہاں دا بھلا.

وار: دُلے بھٹی دی وار وچوں ..... "جنگ ہون ڈیہا اے' تلواراں کھڑک رہیاں نیں' گولیاں وس رہیاں نیں مینہ ہار ..... کئی گھوڑے کئی کاٹھیاں' کئی جوان ڈِگ ڈِگ پیندے۔ اینے نوں راٹھ مغلاں دی موت بن کے رن وچ دھاوندا اے.

چڑھ پیا دُلا سورما رب دا ناؤں دھیا
دُلے گھوڑی بھجائی زور نال وچ جنگ دے وڑیا آ

دُلے واہی تلوار بجے ہتھ نال دتیاں دلاں وچ کلریاں پا

آوندی گھوڑی دُلے دی ویکھ کے مرزے نے ہاتھی دتا
بٹھا
بھج کے لدھی دے پیریں بہہ گیا دُلے دا بن گیا دھرم
بھرا

دُلا: دُلا بھٹی ○ مرزا، مغل کمانڈر مرزا نظام دین. لدھی: دُلے بھٹی دی ماں)

پنجابی ادب وچ ایہو جیہیاں سینکڑے واراں ہن، کجھ چھپیاں کجھ ان چھپیاں، کجھ ریکارڈ ہوئیاں کجھ نہیں ہوئیاں پر جو ہوئیاں اوہ پنجابی ادب دا بڑا انملا خزانہ ہین.

ہُن اسیں چھپے ہوئے تے منّے پر منّے شاعراں تے لکھاریاں دے ادب دی گل لکھنے آں پر ایس توں وی پہلاں ادب دی ونڈ موجب دو اک گلاں۔

ادب وچ اک شاعری ہوندی اے تے اک نثر..... شاعری دیاں وی کئی ونڈاں ہوندیاں نیں تے نثر دیاں وی. پہلاں اسیں کجھ اشارہ کر آئے ہاں پر ہُن اساں شاعری تے نثر دی ونڈ دی پچھان کردے چلیے.

دوہڑا: ایہہ عام کر کے دو مصرعیاں دا ہوندا اے. کدھرے کدھرے چونہہ مصرعیاں دا وی ہوندا اے پنجابی دے سبھ توں وڈے تے پہلے شاعر بابا فرید شکر گنج ہوراں دوہڑے ای آکھے نیں تے دو دو مصرعیاں دا اک دوہڑا اے.

رُکھی سُکھی کھاء کے ٹھنڈا پانی پی
فریدا ویکھ پرائی چوپڑی نہ ترساویں جی

ڈیوڑھ: دوہڑے دی شکل دا ہوندا اے پر ہر مصرعے دے اخیر تے اک ادھا مصرع وکھ آوندا اے ہاشم شاہ دا اک ڈیوڑھ:

سُن فریاد اساں دی سائیں صورت یار وکھائیں ..... خواہ دوزخ پائیں
ہاشم صِدق سوہنی نوں آکھے موئی ات ول جائیں ..... لاج نہ لائیں

سی حرفی: "الف" توں لے "ے" تائیں ہر حرف نال اک چو بیتیہ یا قطعہ ایس نظم دا مضمون عام کر کے اک ہوندا اے. ایہدا ناں چو تیسویں وی رہیا اے سلطان باہو دی سی حرفی دا اک بند:

چ: چڑھ چناں توں کر رُشنائی ذکر کریندے تارے ہو

گلیاں دے وچ پھرن نمانے لعلاں دے ونجارے ہو

شالا مسافر کوئی نہ تھیوے ککھ جنھاں تھیں بھارے ہو

تاڑی مار اُڈا نہ باہو اسیں آپی اڈن ہارے ہو

کافی: گیت دے نیڑے دا اک روپ کافی سندھی زبان وچ وی بڑی لکھی گئی

اے پر پنجاب اندر کافی سبھ توں پہلاں لکھی گئی پہلے سکھاں دے گورونانک تے پھیر لہور دے شاہ حسین کافی لکھن والے پہلے شاعر نیں ..... خواجہ فرید دی کافی دا ٹکڑا

کیا حال سناواں دل دا   کوئی محرم راز نہ ملدا
دل یار کیتے کرلاوے   تڑپھاوے تے غم کھاوے
ڈکھ پاوے سول نبھاوے   ایہو طور تیڈے بے دل دا
کیا حال سناواں دل دا   کوئی محرم راز نہ ملدا

قصہ یاں مثنوی: کسے اک قصے بارے لمی نظم جیہڑی پوری کتاب بن جاندی اے۔ جیویں وارث شاہ دی "ہیر"۔ میاں محمد بخش دی "سیف الملوک"۔ پیلو دی "مرزا صاحباں"۔ ہاشم شاہ دی "سسی پنوں" تے مولوی غلام رسول دی "یوسف زلیخا"۔

جنگ نامہ: پنجابی وچ کربلا دی ہونی بارے لمیاں نظماں لکھیاں گیاں نیں ایہناں دا ناں "جنگ نامہ" رکھیا گیا۔ جنگ نامے لکھن وچ شاہجہان مقبل، حامد شاہ عباسی، حافظ برخودار، گھسیٹا کاسی تے ہور بڑے شاعر ہوئے نیں۔

وار: لوک ادب وچ دی وار دا ذکر آیا اے۔ وار کسے جنگ بارے کسے جنگ دے بہادر بارے اک لمی نظم ہوندی اے۔ جیویں 'دلا بھٹی دی وار' مظفر دی وار' نادر شاہ دی وار جیہنوں نجابت دی وار وی آکھدے نیں' شاہ محمد دی وار

جو انگریزاں تے سکھاں دی جنگ بارے ہے۔ چٹھیاں دی وار جو سکھاں تے چٹھیاں دی لڑائی بارے اے۔ بعض علاقیاں وچ وار نوں ڈھولا دے ڈھنگ دی آکھیا گیا اے۔

گلزار: پیغمبراں تے اولیاواں دی حیاتی تے دوجا حال اک لمی نظم وچ کہن نوں گلزار آکھدے نیں۔ محمد مسلم، مولوی غلام رسول تے مولوی عبدالستار دیاں گلزاراں مشہور نیں۔

فارسی تے اردو وچوں مرثیہ، نوحہ، مسدس، مخمس، غزل، رباعی وغیرہ وی پنجابی وچ آئیاں۔ مدح نامے، نور نامے اشتر نامے، چوہڑیٹری نامے، جوگی نامے، فقرنامے، چرخے نامے تے جندڑی وی لمیاں نظماں دے وکھ وکھ ڈھب نیں۔

باراں ماہ، ست وارے تے اٹھوارے وی لمی نظم دی صورت وچ لکھے جاندے نیں۔ باراں ماہ وچ سال دے باراں مہینیاں دا حال احوال ستوارے تے اٹھوارے وچ ہفتے دے دیہاڑیاں نوں متھ کے شعر آکھے جاندے نیں۔ گنڈھاں وی انج ای اک نظم اے جو سالگرہ یاں جنم دیہاڑے دے حوالے نال لکھی جاندی اے بلھے شاہ۔ فرد فقیر ہوراں ایس روپ وچ شعر آکھے نیں۔

ایہہ سن شاعری دیاں وکھ وکھ شکلاں۔ نثر اندر وی ادب دے وکھ وکھ روپ ہوندے نیں جیویں کہانی یاں افسانہ، ناول، ڈراما، انشائیہ، سفرنامہ تے پرکھ پرچول دے مضمون، نثر دا کم پنجابی اندر ڈھیر پچھوں شروع ہویا ایس کر کے ایہہ خزانہ پنجابی، خاص کر پاکستانی پنجاب دی پنجابی وچ کوئی بُہتا نہیں،

لکھن نوں تاں پاکستان بنن توں پہلاں دی نثر لکھی جاندی سی' پر اوس زمانے بہتا کم سکھاں کیتا تے اوہ ساڈے رسم الخط وچ گھٹ اے پنجابی دے دوجے رسم الخط گرُمکھی وچ بُہتا اے' پاکستان بنن مگروں پاکستان اندر جو نثر لکھی جان لگی ہُن اوہدے وچ چنگا بھلا وادھا ہو گیا اے. تے چنگیاں کتاباں وی چھپن لگ پئیاں نیں پر ایہناں دا ذکر اپنی تھاں اتے ہووے گا. ہُن پنجابی ادب دے مُڈھ قدیم توں گل شروع ہوندی اے.

سوچ فکر تے پہلا دور

اصل گل تے ایہہ وے پئی سوچ وچار دی پکھوں پنجابی وچ شعر لکھن والیاں کول کیہ ورثہ سی. ایہہ دھرتی جیہدا ناں پنجاب اے ایہدے اتے جے کر حاکم ون ون دے رہے تے اتھے سوچاں خیالاں تے اوہناں دے مالک وی تاں ون ون دے ہونے چاہیدے نیں تے ہے وی سن۔ ایس لئی پنجابی ادب دے پہلے دور وچ جو فکری سرمایہ ہے وے اوہدا ویروا ضروری ہے. ایہہ گل منی ہوئی اے پئی دراوڑاں توں پہلاں اتھے آسٹریلیائی حبشی وسدے سن. سید علی عباس جلال پوری دے بقول "ہندوستان تے پاکستان دے خانہ بدوش قبیلے بواریا' گگڑے' کلیلے' اوڈ' کنجر' ڈوم' نٹ' قتیا' سانسی' چڑی مار وی آسٹریلیائی حبشی نسل دیاں لگراں نیں. بحیرہ روم دی نسل دے قبیلے 2900 ق م دے نیڑے تریڑے درہ بولان راہیں سندھ دی وادی وچ داخل ہوئے اوہ آسٹریلیائی حبشی نسل وچ گھُل مِل گئے جس توں دراوڑی نسل نے جنم لیا. پہلی گل ایہہ کہ ایہہ وسوں مادری وسوں سی Matriarchal زمین دی زرخیزی اک قسم دا مذہب سی ایس لئی دھرتی ماں نوں دیوی بنا کے پوجن دا

کاروبار ہویا۔ ادب، موسیقی، مذہب، اخلاق، رہتل، سبھ کجھ ایتھوں ای پھٹیا۔ مندریاں عبادت گاہواں بنیاں۔ دیوداسیاں تے لنگ دی پوجا دا کم ہوندا۔ بندے دے بت وچ روح منی جاندی جیہڑی مرن مگروں پکھیرواں ڈنگراں تے رکھاں وچ چلی جاندی ایس کارن ایہہ شیواں پاک مقدس سمجھیاں جاندیاں عبادت ویلے نچن گاون وی ہوندا سی۔ "وحدت الوجود تے پنجابی شاعری" وچ جلال پوری صاحب لکھدے نیں "دراوڑی عملی تے حقیقت پسند قسم دے لوک سن جیہناں دا مذہب لنگ پوجا' ناگ پوجا' رکھاں دریاواں دی پوجا تے بد روحاں نوں راضی رکھن تیکر محدود سی" وسوں وچ واڑے (طبقے) نہیں سن بنے ہوئے۔ جدوں آریہ آئے تے ڈھیر چر ایہناں نال لڑدے بھڑدے رہے اوہناں دراوڑاں نوں سبھ توں تھلواں درجہ دین واسطے وسوں نوں چار واڑیاں وچ ونڈ دتا تے ایہنوں ربی تقسیم آکھیا۔ پر آریہ کول نہ تے کوئی خاص مذہبی نظام سی تے نہ ای زبان ایس کارن آریہ زمانے وچ وی دراوڑی زبان تے دراوڑی مذہب دے روپ نویں چولے وچ آریاواں یا ہندوواں دے اپنے بن گئے۔ اگ نوں مقدس مندے، اوہدی عبادت کردے۔ سورج پوجا کردے تے سوم دا رس پیندے۔ وسوں مادری توں پدری Patriarchal ہو گئی سی۔ مہا بھارت تے رامائن وچ بے شمار دراوڑی کہانیاں اکٹھیاں نیں اواگون سنسار چکر تے کرم دے نظریے وی دراوڑی نیں۔ دراوڑاں بعد انج ہویا کہ ہندوواں دا اک واڑا مذہبی طبقہ بن گیا۔ ایس طبقے دے خلاف بغاوت ہوئی۔ بغاوت کرن والے چارواک اکھواندے نیں ایہناں بارے دسیا گیا اے کہ اوہ مادہ پرست نیں چارے ویداں توں منکر تے ایہناں دا کہناں کہ ایہہ وید پروہتاں لوکائی نوں ٹھگن واسطے لکھے نیں۔ پوجا پاٹھ' یگ' ہوون شرادھ دیاں

رسماں اپنے ڈھڈھ بھرن لئی گھڑ لئیاں نیں۔ لوبھی پنڈت' پروہت تے پانڈے دھرم دے ناں اتے لوکائی نوں ٹھگ لاوندے پھردے نیں. بندہ اتفاق نال ایس دنیا وچ آجاندا اے اواگون یاں سنسار چکر سبھ کوڑ اے موت دے نال ای آدمی مٹی وچ مل کے مٹی ہو جاندا اے."

مہاتما بدھ ایسے سمے ساہمنے آیا اوہدے اتے وی چار واکاں دا اثر سی تے ہندواں نے جے چار واکاں نوں منکر تے کافر آکھیا اے اوتھے ای بدھ نوں وی ناستک ای آکھیا ہے. جلال پوری اولڈن برگ دے حوالے نال لکھدے نیں "برہمناں دے خیال وچ ہر قسم دیاں تبدیلیاں دا انحصار وجود اُتے ہے پر بدھ مت وچ ظاہری وجود بدلدیاں ہویاں حالتاں اُتے منحصر ہے" مہاتما بدھ اک تاں دیوتاواں تے مذہبی رسماں یاں عبادتاں تے براہمنیاں نوں رد کر دتا دوجا جو طبقہ واری ونڈ ہندوواں پائی اوہدی مخالفت کیتی' تیجی انسان دی پیدائش نوں اتفاقی ٹریجڈی آکھیا. مطلب زندگی سراسر دُکھ اے تے ایہہ دُکھ ایسے صورت مک سکدا اے پئی بندہ سدھراں تے تانگھاں نوں پنگرن ای نہ دیوے. اوہ جیون وچ اک خاص قسم دے آئیڈیل اخلاق دا قائل اے. فیر مہاتما بدھ دا سربندھ آریاواں نال نہیں سی اوہ ستھین یاں شک وچوں سن فیر بدھ مت نوں اگانہہ ودھاون واسطے اشوک ورگے بادشاہ مل گئے. ایس پاروں اک تاں بدھ مت نوں تھاہر سندھ وادی وچ ملی گنگا جمنا توں نکالا مل گیا پر اخیر سندھ وادی وچوں وی بدھ مت نوں کڈھ دتا گیا. بدھ مت تے ہندو مت دے ایس وتکرے وچ دوویں اک دوجے توں متاثر ہوندے تے اوہ دھرتی وی جتھے پنجابی شعر ادب پیدا ہو رہیا سی یاں ہویا سی. جلال پوری صاحب دے بقول "ادبیات وچ جاتک کہانیاں بدھاں توں یادگار ہن. ایہہ

کہانیاں دُنیا بھر دے ادب وچ شامل ہو گئیاں۔ الف لیلہ‘ کتھا سرت ساگر‘ کرتک دمنک‘ تے ایسپ دیاں کہانیاں وچ بے شمار جاتک کہانیاں دا کھوج کڈھیا جا سکدا اے۔ کرتک دمنک نوں نوشیرواں دا اک وزیر ہرزویہ ہندوستان وچوں ایران لے گیا تے پہلوی زبان وچ اوس دا ترجمہ کیتا بعد وچ ابن المقفع نے کلیلہ ودمنہ دے سرناویں نال عربی وچ التھیا۔“

مہاتما بدھ دے وِیہار جیویں لوکائی دی سوچ تے فکر نوں متاثر کیتا یاں بدلیا اوہدے وچ اک گل سِدھی اے پئی بندہ بس دنیا اتے آگیا اے تے اوہنوں بناں کسی طمع یاں ریجھ دے اک آئیڈیل جیون گذارنا چاہیدا اے یعنی رویہ مادہ پرستانہ نہیں بھاویں مہاتما بدھ نہ خدا نوں نہ دوجی دنیا نوں مندا اے پنجاب تے پنجابی ادب ایہہ آئیڈیل ازم ہمیشہ نال نال رکھیا اے۔

بدھ مت اثر توں وکھ سندھ وادی اتے اک پاسے ایران تے دوجے پاسے یونان دے مذہب یاں فلسفے دا اثر ہویا۔ یعنی ہندو مت وچ جو دراوڑی ملاپ سی فیر ایہدے وچ بدھ مت دا رلا پیا تے اگے آکے اسلام تے صوفی مت دے اثر توں پہلاں ایرانی تے یونانی اثر وی گُنھیا گیا۔ انج ایہہ بہُت سارے مت اک دوجے نال مِلدے تے اک دوجے نوں دھکدے ایس دھرتی اتے نت نویں روپ دھاردے رہے۔ ہندو مت واسطے بدھ مت نال صلح مشکل سی‘ دراوڑی مذہب تے دراوڑی لوکاں نال اوہناں دا رویہ اتوں مسلماناں دے آون تے اک خاص فلسفہ یاں عمل نال لے کے آون پاروں ہندو مت دی تیز کاٹ بدلی گئی‘ شنکر تے رامانج تے ویدانتی نظریے اگے آئے۔ شنکر مطابق خیر تے شر دا فرق مٹ جاندا اے کیوں جو ایہہ دوویں ساڈی نظر دا دھوکھا نیں ایہہ خیال کجھ کجھ بدھ مت نال ملدا سی پر رامانج ایس توں

اگے جاندا اے. اوہ "بندے نوں فاعل مختار کہندا اے جیہڑا نیکی تے بدی دے فرق نوں نکھیڑ سکدا اے تے نیکی دی راہ اتے چل کے نجات پا سکدا اے اوس نے شنکر دی احدیت دی جائی وحدانیت دا درس دتا. ایہہ جگ نظراں دا دھوکھا نہیں ایس نوں ایشور نے اپنی قدرت نال پیدا کیتا سی تے بندے نوں اختیار دتا سی کہ اوہ نیکی کرے یاں بدی دی راہ اتے چلے "وحدت الوجود تے پنجابی شاعری' علی عباس جلال پوری 76"

ایتھوں ای بھگتی لہر شروع ہوندی اے. کہیا جاندا اے تے منّیا وی جاندا اے پئی بھگت شاعراں نوں اک تاں اسلام وچ خدا دے تصور' دوجے انسانی وسوں وچ برابری تے مساوات' رسم رسوم نوں زیادہ حیثیت نہ دیون تے خاص اخلاقیات والا کم چنگا لگا سی. جلال پوری ہوراں ڈاکٹر تارا چند دی کتاب Influence of Islam on Indian Culture وچوں ایہہ تت کڈھیا اے۔

سو پورے پنجابی ادب تے ادیباں دا فکری ورثہ ایہو ہے جو آسٹریلیائی حبشی نسل توں شروع ہو کے دراوڑی' ہندو یاں آریائی' شک' ایرانی' یونانی' اسلامی اثراں ہیٹھ پلیا ودھیا تے روپ بدلدا رہیا. پنجابی ادب دے پہلا دور دا فکری پچھوکڑ ایہو ہے تے ایسے فکر نوں لے کے پنجابی شاعر اگے چلے نیں جیہناں وچوں بُہتیاں دا تعلق "تبلیغ" نال اے. ایہہ بھانویں ناتھ شاعر ہوون یاں اسماعیلی صوفی' بابا فرید ہوون یاں بابا نانک' شاعر تے صوفی امیر خسرو ہوون یاں کوئی ہور' ایہناں دے ساہمنے دنیا نوں ویکھن دا ایہو ڈھنگ سی.

پنجابی ایس علاقے دی بڑی ای پرانی زبان اے پر ایہدے لکھے ادب دا زمانہ بابا فرید دے سمے توں شروع ہوندا اے جو بارھویں صدی عیسوی وچ

ہوئے تے ایہہ اکبر بادشاہ تے آ کے مُکدا اے' دُوجا دور اکبر بادشاہ دے سمے دے شاعر شاہ حسین توں شروع ہو کے سکھاں دے زمانے تائیں سمجھو' تیجا سکھاں انگریزاں دے زمانے توں پاکستان بنن تائیں تے چوتھا دور 1947ء توں اج تائیں۔

بابا فرید توں پہلاں ناتھ جوگیاں تے دوجے مسلماناں صوفیاں پنجابی زبان نوں اپنی گل لوکاں تائیں اپڑان واسطے ورتیا' ایہہ شاعری اوہناں دے فکر' خیال تے جذبے نال بھری ہوئی اے۔ ایسے زمانے وچ امیر خسرو تے مسعود سعد مسلمان وی جیہناں پنجابی وچ لکھیا پر اوہناں دیاں لکھتاں گواچ گئیاں۔ ناتھاں وچوں گرو چرپٹ ناتھ (890 ۔ 990ء) دا اک شعر اے۔

سُن سکھ وِنتا' سُن پت ونتا اس جگ میں کیسے رہنا

اکھیں ویکھنا' کنیں سننا' مکھ سوں کجھ نہ کہنا

پورن بھگت' راجا رسالو دا بھرا سی' اوہدا زمانہ 910 ۔ 1010ء دسیا جاندا اے۔ پورن بھگت بارے بعد دے پنجابی شاعراں دے بنائے بڑے قصے نیں پر پورن بھگت نوں وی شاعر منیا جاندا اے اوہناں دے شعر انج نیں۔

درویش سوای جو درد پچھانے قدرت ویکھ رہیا حیرانے

ایسے سمے ملتان وچ اسماعیلی پیراں دا دور رہیا۔ کہیا جاندا اے ایہناں وی اتھے دی زبان یعنی پنجابی راہیں لوکاں نوں علم گیان تے فکر دتا۔ شاہ شمس سبزواری (1165 ۔ 1276ء) بابا فرید دے سمے دے ای نیں۔ اوہناں دا کلام اے۔

اے سوبھاگا ایس دنیا میں کیا گھن آیوں

کیا گھن ویسی نال سو بھاگا

اے سو بھاگا نانگوں توں آیوں نانگوں توں ویسوں

کجھ نہ نبھسی نال سو بھاگا۔

اے سو بھاگا رل بھراواں تینوں وِدعیا کیتا

ہوئے ربّ دے حوالے سو بھاگا

اج پنجابی دا سبھ توں پہلا موڈھی تے وڈا شاعر پاک پتن دے بابا فرید شکر گنج (1188-1280ء) نوں منیا جاندا اے تے ایہہ پہلا دوَر اوہناں دے ناں اتے ای متھیا جاندا اے۔ بابا فرید دا خاندان کابل توں شہاب الدین غوری دے زمانے پہلے قصور وچ تے فیر خانیوال دے لاگے اک پنڈ کھوتووال وچ آیا۔ بابا فرید ملتان وچ پڑھیا اتھے ای اوہناں دی ملاقات خواجہ قطب الدین بختیار کاکی نال ہوئی۔ بابا فرید نے دِلی' قندھار' بغداد تائیں جا کے علم حاصل کیتا۔اوہناں دی ملاقات اوس زمانے وچ وڈے وڈے عالماں تے صوفیاں نال ہوئی ایہناں وچ شیخ شہاب الدین سہروردی' فرید الدین عطار' بہاؤالدین ذکریا ملتانی وی شامل سن۔ آپ نے مکّہ شریف حاضری دِتی مُڑ دلی آگئے پر دِلی دے سرکاری مولوی صاحب تے فیر بادشاہ نال فرق پے گیا تے اوہ پاک پتن وچ آ بیٹھے۔ اتھے ای اوہناں تعلیم دینی شروع کیتی۔ دلی والے خواجہ نظام الدین اولیا تے کلیر شریف والے علی احمد آپ دے شاگرداں وچوں سن' بابا فرید شکر گنج دے دوہڑے پنجابی زبانی دا پہلا وڈا ادب سمجھے جاندے نیں۔

فریدا جے توں عقل لطیف کالے لکھ نہ لیکھ

اپنے گریوان میں سر نیواں کر دیکھ
فریدا جو تیں مارن مکیاں، تنھاں نہ ماریں گھُم
آپنے گھر جائیے پیر تنھاں دے چم
دیکھ فریدا جو تھیا داڑھی ہوئی بھور
اگوں نیڑا آیا پچھا رہیا دور
فریدا خاک نہ نندیئے خاکو جیڈ نہ کو
جیوندیاں پیراں تھلے، مویاں اُپر ہو
فریدا گلئیں چکڑ، دور گھر، نال پیارے نینہ
چلاں تاں بھجے کمبلی رہاں تاں ٹُٹے نینہ
فریدا روٹی میری کاٹھ دی، لاون میری بھُکھ
جنھاں کھادی چوپڑی گھنے سہن گے دُکھ
رکھی سکھی کھا کے ٹھنڈا پانی پی
فریدا دیکھ پرائی چوپڑی نہ ترساویں جی
فریدا کالے مینڈے کپڑے کالا مینڈا ویس
گناہیں بھریا میں پھراں لوک کہن درویش
فریدا بے نمازا کتیا ایہہ نہ بھلی ریت
کبھی چل نہ آیا پنجے وقت مسیت
اُٹھ فریدا وضو ساج صبح نماز گذار
جو سر سائیں نہ نیویں، سو سر کپ اتار
فریدا میں جانیا دُکھ مجھ کوں، دُکھ سبھائے جگ
اُچے چڑھ کے ویکھیا تاں گھر گھر ایہا اگ

کُوک فریدا کُوک توں' جیویں راکھا جوار
جب لگ ٹانڈا نہ گرے تب لگ کُوک پکار
فریدا کرن حکومت دنی دی حاکم ناؤں دھرن
اگے ڈھول پیادیاں پچھے کوٹ چلن
چڑھ چلن سکھ دا منی اپڑ چور جھلن
سیج وچھاون پاہرو' جتھے جا سون
تتھاں جنھاں دیاں ڈھیریاں دوروں پئیاں دسن

امیر خسرو (1252ء - 1325ء) بابا فرید دے شاگرد تے داماد خواجہ نظام الدین اولیا دے مُرید سن' آپ وی ملتان تے سامانہ (انبالے دے نیڑے) رہ چکے سن' کہندے نیں کہ امیر خسرو غازی الملک تغلق شاہ تے نصیر الدین تغلق دی لڑائی بارے اک وار پنجابی وچ لکھی پر اوہ وار اجے تیک لبھی نہیں. امیر خسرو اپنے زمانے دے پنجاب دیاں کجھ بجھارتاں ریکارڈ کیتیاں ہوئیاں نیں اوہ ساڈے تیک اپڑیاں ہن تے اوہناں توں اندازہ ہوندا اے پئی اوس زمانے دی (ست اٹھ سو ورھے پہلاں) پنجابی تے اج دی پنجابی وچ کوئی وی فرق نہیں۔ خیر امیر خسرو بہتا ویلا ملتان وچ رہے ایس پاروں اوس سمے وچ اوہناں اوتھوں دیاں بجھارتاں ای ریکارڈ کیتیاں' پنجابی دے اک وڈے پارکھ ڈاکٹر موہن سنگھ لکھدے ہن "خسرو دے ویلے ملتانی تے لہوری دو وکھ بولیاں سن پنجابی دیاں جیویں اج کل ہن ملتانی اتے فارسی سنسکرت دا اثر زیادہ ہے تے کجھ آوازاں کرڑیاں زیادہ ورتیندیاں ہن کجھ دیسی لفظ وادھو ہن پر پوٹھوہار وچ (جہلم راولپنڈی دیاں ضلعیاں وچ) اوہ زبان چالو ہے جیہڑی ملتانی تے لاہوری دے وچکارلی' دوہاں دی ملونت شکل ہے.

کیونکہ ایس علاقے وچ ہور وی زیادہ گنتی وچ قوماں تے بولیاں دا میل ہوندا رہیا"..... امیر خسرو دیاں کٹھیاں کیتیاں بجھارتاں ویکھو.

1- چار تھم چلدے جان' دو دیوے بلدے جان' دو پکھے جھلدے جان' اگے بھومیا سپ لیٹدا جائے. (ہاتھی)

2- چار پُتر میرے اکھنے مکھنے' چار پُتر میرے مٹی چکھنے دو پتر میرے کھلے منارے' دو پتر وچ لشکن تارے اک دِھی وچ مکھیاں مارے. (مجھ)

3- کالووالیاں مجھ چھپائی۔ اکھو والیاں کڈھ وکھائی۔ پنجو والیاں نپ وکھائی' نہوں والیاں کوہ وکھائی (جوں)

4- دو کبوتر جوڑو جوڑی کھنب اوہناں دے کالے' چال اوہناں دی انکی مٹکی رب اوہناں نوں پالے (اکھیاں)

5- پاروں آیا بابا لشکری' جاندا جاندا کر گیا مشکری (ڈیمو)

6- آلہ بھریا کوڈیاں وچ توتک نچے (دند تے جیبھ)

بابا نانک (1469 -- 1538ء) بابا نانک سکھ پنتھ دے آگو یاں پیغمبر سن ننکانہ صاحب (پاک پنجاب) دے لاگویں پنڈ تلونڈی رائے بھوئے وچ ہندوواں دے گھر جمے' رواج مطابق مڈھلی تعلیم مسیت وچ لئی' واہی بیجی وی کیتی تے ونج وی کیتا پر "سچے سودے" پاروں ایہہ کوئی وی کم نہ کر سکے سلطان پور لودھی (مشرقی پنجاب) اپنی بھین کول چلے گئے. سوچ وچار کیتا' مسلماناں دیاں پاک تھاؤاں دی سیر کردیاں مکے تک ہو آئے تے فیر انج ای ہندوواں دے استھاناں اُتے گئے۔ بابا فرید دی درگاہ دے پیر ابراہیم فرید ثانی نال وی دوستی کیتی. بابا فرید شکر گنج دے بڑے منن والے سن. ایسے کر کے

سکھاں دی مذہبی کتاب "گرنتھ صاحب" وچ ای بابا فرید دے دوہے محفوظ ہوئے' ایسے گرنتھ صاحب وچ سکھاں دے دوجے گوروواں دا وی کلام اے۔ بابا نانک بارے سیرت دیاں کتاباں "جنم ساکھی" دے ناں توں لکھیاں گئیاں۔ ایہناں اندر نثر وی ہے تے نظم وی' نثر دا نمونہ مگروں آوے گا ایس ویلے بابا نانک دے کجھ بیت ویکھو۔

مہر میسیت صدق مصلے حق حلال قرآن
صوم سنت سیل روزہ ہوئے مسلمان
چارے کھونڈاں ڈھونڈیاں کو نہیں مینڈا
جے تدھ بھاوے صاحبا تو میں ہوں تینڈا
گور تے در گھر جانئیے سو جائے سنجھانے
نانک نام نہ وِسرے ساچے من مانے
من ہالی کرسانی کرنی شرم پانی تن کھیت
نام بیج سنتوکھ سہاگہ رکھ غریبی ویس

ننکانہ صاحب دا علاقہ اج وی بھرویں لہندی پنجابی دا علاقہ اے تے بابا نانک ویلے وی ہوندا سی' ایس کر کے بابے ہوراں دی زبان لہندی ہونی چاہیدی اے پر گرنتھ صاحب تے فیر جنم ساکھیاں مشرقی پنجاب دے پوادھی والے علاقے وچ لکھیاں گئیاں ایس کر کے سارا لہجہ اودھر دا ہے' دوجے ایہہ مذہبی کتاباں ہن تے ایہناں اتے ہندو مذہب دی چھاپ ڈونگھی ہے. پر باہروں باہروں' اندروں سکھ مذہب اک اللہ نوں مندا اے تے بُتاں نوں

نہیں پوجدا ایس کرکے ایہہ اسلام دے نیڑے ہے.

دمودر: بابا نانک دے کُجھ چِر مگروں جھنگ دا دمودر گذریا اے اوس پہلی واری ہیر رانجھے دا قصہ پنجابی وچ لکھیا تے اج وی اوہدی ہیر دی ادبی وڈیائی نوں سبھ مندے ہن۔ بیتاں دی ونگی:

ہیرے دھیرے ماری سرواہی سرنورے دے سٹی
آئی راس نہ گئی گھساویں دھرتی رت ورتی
ادھا دھڑ ہنّے وچ پھاتا ادھا ڈھٹھا دھرتی
آکھ دمودر کیکن دے جیوں دھوبی سُتّھن گھتی

پچھلے دور وچ اسیں بھگتی لہر دا ذکر ضرور کیتا سی تے نال ای اوس سمے دے اخیرلے حصے وچ ایس لہر دے پنجابی روپ ول وی اشارہ کیتا سی۔ ایہہ زمانہ تاریخی تے سیاسی اعتبار نال پریشان کرن والا سی' مسلمان بھاویں پکیاں پا کے بہہ گئے سن پر اوہناں نوں وی دِلی وچ کوئی پکا پیڈا یقین نہیں سی ملیا' ہندو بھانویں ایڈے تگڑے نہیں سن پئی اوہ مسلماناں نوں پٹ سٹن پر لہندے ولوں مسلماناں دیاں ساریاں یلغاراں بھتیاں خطرے والیاں سن۔ مسلماناں دے حساب نال ٹھک دا کم صرف اکو ہویا سی کہ سندھ وادی وچ مسلماناں دی حکومت پاروں گھٹ تے صوفیاں پاروں زیادہ آبادی دا وتر (بیلنس) بدل گیا. مسلماناں دی گنتی وی بہتی ہو گئی تے نویں خیالات' ذات پات دے خاتمے مساوات یا برابری پاروں ہندوواں اندر اک ضمیر دا بحران ضرور پیدا ہویا اوہو جیہا جیہڑا چارواکاں یاں مہاتما بدھ دے ہتھوں پیدا ہویا سی اتے سارے ہندوستان دے ہندوواں دے وس دی گل نہیں سی پئی مسلمان حاکماں نوں

چک کے باہر سٹ دیون تے نہ ای اوہ مسلماناں دے نویں خیال فکر دی لہر نوں روک سکدے سن۔ مسلماناں حکومت دے نظام اندر وی جو تبدیلی آئی اوس پہلے بسے ہوئے نظام نوں دھکالایا۔

مسلماناں دے صوفی سنتاں تے مسلمان حاکماں وچکار اک فرق ضرور پیدا ہو گیا سی ایس لئی مسلمان حاکماں مذہبی عالماں دا اک خاص فرقہ پیدا کر لیا۔ ایہہ شریعت تے عمل کراون والا طبقہ اکھواندا سی تے عام طور تے دین دی تشریح یا شریعت دیاں اوہو گلاں کردا سی جو حاکماں نوں منظور ہوندیاں سن، ایہناں اک طریقے نال اسلام نوں حاکماں دا غلام بنا دتا، جیویں کہ اسلام کربلا دی ٹریجڈی دے آس پاس ایہہ حاکماں دا غلام ہو گیا سی۔ اقبال اینویں نہیں آکھیا اسلام دا تجربہ صرف پہلے 35 سالاں وچ ہویا بعد وچ ایہہ توسیع پسندی دا شکار ہو گیا اے۔ علامہ اقبال نے اپنے مدراس لیکچراں وچ ایس اسلام نوں عرب سامراج Imperialism دے ٹھپے والا اسلام آکھیا اے۔ ایس اسلام دے وراث حاکم تے شریعت دے عالم بن گئے تے اصل اسلام یا علامہ اقبال دے بقول پہلے تریہہ پینتی ورہیاں والے اسلام دے وارث صوفی بن گئے۔ عالماں حاکماں تے صوفیاں دے وچکار وِتھ ودھدی گئی ایس طرحاں جے اک دھڑے ایس فرق نوں کربلا توں چلایا تے اک دھڑے ایہنوں انا الحق والے منصور توں چلا لیا۔ عبدالقادر گیلانی نوں وی بڑا کجھ سمجھیا گیا پر جیویں جیویں زمانہ، علاقہ، زبان تے کلچر بدلدا گیا۔ اوویں اوویں مسلمان صوفیاں دی سوچ، علامتاں، تے ثقافت وی بدلدی رہی۔ مثلاً" بھگتی لہر تے اوس مگروں مغلاں دے زمانے وچ اک ویلے صوفیاں اندر اپنی کوڑ دی سی کہ اوہناں اوہناں ساریاں نوں اپنا ہیرو من لیا جیہناں انا الحق والی کیفیت

پاروں اپنیاں ای ہم مذہباں کولوں سزا پائی سی پر ایہہ کیفیت اودوں آئی اے جدوں مغلاں دی تھکی ٹھکائی حکومت وچ فیرا جیہیاں کمزوریاں شروع ہوئیاں جیہناں پاروں اندر دا نظام وی کھیرو کھیرو ہوندا نظر آیا تے نال ای باہر والیاں دی دھاڑ دا دھڑکا لگ پیا۔ ہُن پنجابی شعر صرف تبلیغ دی سطح اتے ای نہیں رہیا ہُن ایس قدم اگے ودھایا "وحدت الوجود" داجو فلسفہ ابن عربی یاں اوس توں وی پہلاں ٹریا سی تے جیہدی اک عملی مثال انا الحق والے منصور دی سی اوہ مسلمان شاعراں دے کلام وچ زیادہ کھُل کے ساہمنے آیا۔ اتے جیوں جیوں حاکم طبقیاں وچ فرق ودھدا گیا صوفی تے بھگتی لہر دے بھگتاں دے کلام وچ اک وکھری سدھرتے تانگھ وی نظر آون لگ پئی تے نال ای اک احتجاج اک غصہ دی ایسے زمانے وچ نظر آوندا اے۔ خاص کر اورنگ زیب دے سمے تے اوس توں بعد دے پنجابی مسلمان صوفی یاں دوجے شاعراں وچ کوئی بہتا ای غصہ اے۔ اک تاں ایس سمے جو دیسی کہانیاں پنجابی شعر دا موضوع بنیاں اوہناں دی تعبیر دی اوس سمے دے مطابق کیتی گئی۔ مثلاً" ہیر رانجھے وچ وچھوڑا پاون والا حکومت دا مقرر کردہ اک محکمہ مال دا اعزازی عہدہ دار یعنی ہیر دا والد تے دوجا حکومت دا مقرر کیتا قاضی تے مولوی اے۔ انج ہیر رانجھے دیاں علامتاں عوام تے عوام دیاں تانگھاں نوں پیش کردیاں نیں جد کہ اوہناں وچ کھلوتی دیوار لئی حکومت نوں کھیڑیاں دی صورت دتی گئی اے۔ سسی پنوں وچ وی اوس بادشاہ دی نندیا کیتی گئی اے جس اپنی دھی نوں روڑھ دتا تے پنوں دے حاکم بھراواں نوں چنگا نہیں متھیا گیا۔ ایسے سمے وچ دلے بھٹی دے حوالے نال اکبر نوں، حقیقت رائے دے حوالے نال اورنگ زیب نوں، نادر شاہ دے حوالے نال محمد شاہ نوں، نادر دے حوالے نال دِلی دے ایرانی تورانی

دھڑیاں نوں تے احمد شاہ ابدالی دے حوالے نال گورنر پنجاب شاہ نواز خان نوں رگڑا وی لایا گیا. دوجے لفظاں وچ حاکماں تے اوہناں دے مذہبی عالماں دے حوالے نال وسوں نوں مسلم غیر مسلم وچ نہیں ونڈیا گیا معاشرے دا اک خاص معیار مقرر کر کے فیر ذمہ داراں نوں خواہ اوہ مسلمان سن تے خواہ غیر مسلم رگڑا لایا گیا. بُلھے شاہ تاں ایتھوں تک آکھیا اے.

بُلھا جے توں غازی بننا ہے لک بنھ تلوار
پہلے رانگڑ ماریئے بعد میں کافر مار
بُلھیا! چیری مسلمان دی ہندو توں قربان
دونہاں توں پانی وار پی' جو کرے بھگوان

ایسے سمے فرنگیاں دیاں شکلاں دی اپنے "انتظام" وچ نظر آون لگ پئیاں ایس لئی ایسے سمے دے شاعراں اپنی سماجی زندگی وچ اک ایس نویں صورت ول وی اشارہ کیتا اے' ایسے سمے وچ آپس دیاں لڑائیاں خاص کر پنجاب اندر روز دیہاڑ دی وڈھ ٹک تے شورا شوری اتے آخری مغل زمانے دے شاعر بڑے پریشان نظر آوندے نیں. "مغلاں زہر پیالے پیتے تے بُرا حال ہویا پنجاب دا" وی ایسے سمے دی کیفیت اے.

ایہہ زمانہ (ہمایوں اکبر توں لے کے اُنھویں صدی یعنی سکھاں دے حاکم بنن توں پہلاں تک) ادب دے حساب دے نال بڑا بھاگیں بھریا اے. پنجابی دی سبھ توں ودھیا تے ڈھیر شاعری ایس زمانے ہوئی. صوفیانہ شاعری قصہ کہانی' وار' نثر' مذہبی لٹریچر ایس سمے بڑا پیدا ہویا. وار اک سدھی سادی بیانیہ شاعری اے جس وچ صرف شاعر دا ویکھن دا ول ای ایہدی اصل شکل بناندا اے. ایسے طرح قصے کہانیاں تاں پہلے وی لکھے گئے مثلاً" دمودر نے ہیر لکھی

احمد گوجر یا مُقبل وی لکھی پر جو تعبیر وارث شاہ نے کیتی اوس نال پنجابی زبان' تے شاعری' خود ہیر دا قصہ' تے وارث شاہ اک طرح غیر فانی ہو گئے.
ایسے زمانے وچ تبلیغی انداز اک ہور روپ وچ ساہمنے آیا ایہہ مذہبی ادب اے. ایہہ کم اکبر دے زمانے توں شروع ہویا' فیر ودھدا گیا تے آزادی توں پہلاں پنجاب وچ سبھ توں ودھ ایہو مذہبی لٹریچر لکھیا جا رہیا سی. خیر ایہہ دور حمید اللہ ہاشمی دے مطابق عبد اللہ لہوری (باراں انواع) درویش محمد (فرائض درویش) عبدی (رسالہ مہتدی) دولت علی (نور نامہ) مولوی عبدالکریم (نجات المومنین) پیر محمد کابی (جنگ نامہ' امام حسینؑ) دا بڑا ناں تے کم سی. ایس کم دے پچھے وی اک جذبہ ہے سی پئی دوجے مذہب نوں بُرا بھلا کہن توں ہتھ کھچیا ہویا سی. ایہہ دُوجی گل اے کہ اوس سمے اج دے سمے توں گل کرن دی زیادہ آزادی سی' لوکی تعبیراں تے تشریحاں وی آپنیاں کر سکدے سن. ایسے واسطے شاہ حسین ورگے "قرآن دیاں آیتاں دیاں خاص تفسیراں کردے رہے (بقول داراشکوہ) تے گل ایتھوں تک اپڑ دی رہی پئی حالت انج دی ہو گئی جیویں جلال پوری ہوراں ص 62 اتے کہیا اے.

"ایس اپنیشد (شویتا شوتیر) وچ خدا نوں مائن (مداری) کہیا گیا اے جیہڑا اسانوں مادی عالم دا تماشا وکھاندا اے تے اپنے جادو دے زور نال کھیڈو کھیڈی ظاہری عالم نوں بناوندا اے. ایس ظاہری عالم یا مایا دے پردے پچھے حقیقی وجود برہم دا اے. لوک اپنی اودیا (جہالت) پاروں مادی عالم نوں حقیقی سمجھ لیندے ہن تے اصل حقیقت یا برہم نوں بھُل جاندے ہن"

شاہ حسین آکھیا سی= مائے نی سانوں کھیڈن دے' ساڈا وت کھیڈن کون آسی

بُلھے شاہ = ایس جوگی دی کیہ نشانی کن وچ منداں گل وچ گانی
= صورت ایس دی یوسف ثانی' ایس الفوں احد بنایا
= رانجھا جوگیڑا بن آیا واہ سانگی سانگ رچایا
وارث شاہ = سُن سیتے ایس جہان اندر رب کئی پسار پساردا ای
= قدرت نال خواہش خاص اپنی دی رنگا رنگ دیاں صورتاں دھاردا ای

مادی عالم دا تماشا تے اندر دا تماشا ..... ظاہر تے باطن ..... اصل تے نقل ..... ایس دور وچ سبھ توں وڈا موضوع ایہو رہیا ایہدے اتے بھگتی لہریا انسانیت نوازی دی چھاں رہی تے خودی گیان یا نفی اثبات دی تیز تے کوڑی صورت سارے ای شاعراں (نوشہ گنج بخش دی نثر وچ وی) دی شاعری وچ نظر آوندی تے حوالہ وحدت الوجود دے فلسفے یاں عقیدے دا اے۔

مائے نہ مُڑ دا عشق دیوانہ شوہ نال پرتیاں لا کے
عشق شرع دی لگ گئی بازی کھیڈاں میں دا لا کے

پچھونی ایسہ کیوں شرماندا جاندا نہ بھیت بتا کے
کافر کافر آکھن تینوں سارے لوک سنا کے
مومن کافر مینوں دووین نہ وسدے وحدت دے وچ آ کے
چولی چنی تے پھو کیا جھُگا دھونی شرک جلا کے
واریا کفر وڈا میں دل تھیں تلی تے سیس ٹکا کے
میں وڈ بھاگی' ماریا خاوند' ہتھیں زہر پلا کے

(بُلھے شاہ)

بنسی کاہن اچرج وجائی
بنسی والیا کاہن کہاویں
سب دا نیک انوپ مناویں
اکھیاں دے وچ نظر نہ آویں
کیسی بکھڑی کھیل رچائی (بُلھے شاہ)

دین مذہب نہیوں ایہناں عاشقاںؑ دا تسبیح توڑ جنجو گل پاوندے نی
حیدر وارے جائیے ایہناں عاشقاں دے جیہڑے کُفروں راہ نوں پاوندے نی
(علی حیدر)

بھگتی، تصوف، ویدانت تے وحدت الوجود دی بھرویں شکل ایس دور دا شروع وی اے تے اک لحاظ نال اخیروی اے. اورنگ زیب دے سمے ای نویں سیاسی روپ ساہمنے آون لگ پۓ سن، جیہناں ہر شے تے ہر فکر نوں متاثر کرنا شروع کر دتا سی. ایس طرح اوہ سانجھی فکر جس وچ بدھ مت، ہندو مت، دراوڑی مت، یونانی تے ایرانی اثر تے اسلامی تصوف سبھناں دا حصہ سی، کھیرو کھیرو ہون لگی، صوفیاں نے بے شک بڑی دیر تک وحدت الوجود دے اُتے ای زور پائی رکھیا جیہدی وڈی مثال خواجہ فرید اے پر پنجابی ادب وچ ہُن فکر، سوچ، وچار تے حالات دیاں ہور ہور صورتاں ابھرن لگ پئیاں سن.

پنجابی شاعری تے ادب دی ایہہ اک ونڈ اے. بابا فرید دے زمانے

توں شاہ حسین دے زمانے تیک جیہناں وچ ترے سو ورھے دی وِتھ اے پر اڈے لے ویلے دے پنجابی دے خزانے دی راکھی نہیں کیتی گئی اِنج کر کے بُہتا تاں ضائع ہو گیا اے۔ ایس توں اگلا زمانہ شاہ حسین دا آوندا اے۔......

دوجا دور

لاہور دے شاہ حسین جیہناں نوں مادھولال حسین وی آکھیا جاندا اے مغلاں دے شروع زمانے وچ جمے تے اکبر دے زمانے وچ چلاناکر گئے. ایہناں توں پنجابی ادب نوں کجھ سانبھن دا دوَر وی شروع ہوندا اے. کیوں جو ایہناں مگروں پنجاب اندر پنجابی وی تعلیم دا اک ذریعہ بن گئی۔ اورنگ زیب دے زمانے تعلیم دا سرکاری ذریعہ فارسی رہی پر تھلڑیاں جماعتاں وچ تے مسیتاں وچ پنجابی تعلیم دا غیر سرکاری ذریعہ بن گئی۔ ایسے کر کے مسلماناں دے بچیاں دی تعلیم دیاں کتاباں وی لکھیاں گئیاں تے مذہبی ادب وی لکھیا جان لگیا. جیہڑا زمانہ اساں متھیا اے اوہ 1500 توں 1800 تک دا ہے' ایس اندر وڈے شاعراں دے ناں انج نیں. شاہ حسین (لاہور) بابا نوشہ گنج بخش (گجرات) پیلو (امرتسر' چکوال) مولوی عبدالکریم (جھنگ) حافظ برخوردار (گوجرانوالہ) سائیں غلام دین (ہزارہ) سلطان باہو (جھنگ) شاہ مراد (چکوال) شاہ شرف (لاہور) علی حیدر (ٹوبہ ٹیک سنگھ) چراغ اعوان (ڈیرہ غازی خان) سید بلھے شاہ (قصور) شاہجہاں مقبل'خواجہ فرد فقیر (گجرات) مولوی لطف علی (بہاول پور) نجابت کوی (سرگودھا) وارث شاہ (شیخوپورا) غیر۔

مسلم شاعراں وچوں سکھاں دے ترے گورو' بابا لال' جلھن جٹ' چھجو بھگت' ستھرا' کنکن ہوئے نیں کجھ اجیہا شعری ادب وی ہے جس دے لکھن والیاں دا پتا نہیں لگدا جیویں "وار بلاول"۔

شاہ حسین 1539-1593ء شہر لاہور دے رہن والے سن. اوہناں دے وڈے ہندووں مسلمان ہوئے' شہر وچ چنگی تعلیم لئی پر فیر فقیر ہو گئے. اوہناں دی یاد وچ لاہور دا مشہور میلہ شالا مار ہر سال مارچ دی اخیری چھٹی (جمعرات'جمعہ تے ہفتہ) تے لگدا اے. اوہناں دا اک شاگرد مادھو مسلمان ہو گیا تے انج ایہناں دوہاں دا ناں مادھولال حسین اکو ساہے لیا جاندا اے. سبھ توں پہلاں کافی لکھن والے شاعر سن. :

گھڑی اک دے مہمان مسافر پیاں تاں رہن جائیں

کوٹاں دے سکدار سُنیندے اکھیں تاں دسدے ناہیں

چھوڑ تکبر پکڑ حلیمی کو کہیں دا ناہیں
کہے حسین فقیر نماناں ہر دم سائیں سائیں
اک دن تینوں سُفنا تھیسن گلیاں بابل والیاں وو
اُڈ گئے بھور پھلاں دے کولوں سن پتراں سن ڈالیاں وو

جت تن لگے' سو ای جانے' ہور گلاں کرن سُکھالیاں وو

رہ وے قاضی دل نہیوں راضی گلاں تاں ہوئیاں ہوون والیاں

دو

رانجھن رانجھن مینوں سبھ کوئی آکھو، ہیر نہ آکھو کوئی

ماہی ماہی کوکدی میں آپے رانجھن ہوئی
جس شوہ نوں میں ڈھونڈ دی، ڈھونڈ لدھا شوہ سوئی

کہے حسین سادھاں دے ملیاں، نکل بھل گیوای

نوشہ گنج بخش: (1552 - 1654) پھالیہ ضلع گجرات وچ ہوئے، نوشاہیاں دے پیر نیں، عالم، فاضل تے شاعروی پر ایس ویلے تائیں پنجابی دی شروع شروع دی نثر دا جو نمونہ لبھدا اے اوہ نوشہ گنج بخش دا اے۔ اوہناں دے چار وعظ ساہمنے آئے نیں ایس لئی اوہناں دی نثر دا نمونہ ویکھو۔

"بابا، سائیں والیاں فرمایا ہے جو سائیں خود مختار ہے جو منڈا ہس سو بندہ ہیں اوہ جیویں رکھے تیویں رہئے اوس تے کسے دا حکم ناہیں اوہ سبھ دا حاکم ہے کون صاحب نوں آکھے ایوں نہیں تے ایوں کرتے کون صاحب نوں پچھے جو ایوں کیوں کیتو سائیں دا حکم ڈاڈھا ہے۔

پیلو: (1580 - 1675) ضلع امرتسر دے جم پل، فقیراں نال دوستی چکوال دے علاقے وچ چلا گیا تے اوتھے ای مہرو پیلو پنڈ وچ چلانا کیتا۔ بے دمودر پہلی واری ہیر لکھی تے پیلو مرزا صاحباں دا پہلا لکھن والا اے۔ پنجابی دے بعد دے ہر شاعر پیلو دی وڈیائی منی اے۔

پیلو دا کلام:

پیلو پچھے شاعراں نوں کیس ول گیا جہان
بہہ بہہ گیاں مجلساں لگ لگ گئے دیوان
مرزا ماریا ملک الموت دا، کجھ ماریا اوہنوں گمان
وچ قبراں دے کھُپ گیا، مرزا سوہنا جوان

ستھرا: (1615 ـ 1670) اپنے ستھریاں دے ناں اتے اک وکھ ای ٹولہ چلایا، ایہہ تے جلھن جٹ دوویں پنجابی شاعری وچ اک وکھ ای طرز دے شاعر نیں۔

دھیاں دھاڑ تے پُتر پھاہ رن دُکھاں دا کھوہ
اس گھانی توں ستھریا کوئی ہر جن کڈھے دھوہ
نرگ بھی جھوٹھا تے سرگ بھی جھوٹھا، جھوٹھے نیں بید چارے
اگلی گل جے آکھوں ستھریا تاں خلل پوے سنسارے

سلطان باہو (1631 ـ 1691) شورکوٹ ضلع جھنگ وچ جمے پلے۔ اورنگ زیب دے سمے دے وڈے صوفی شاعر تے عالم، بُہتا کم فارسی تے عربی وچ کیتا، پنجابی وچ نکا جیہیا دیوان اے پر ادب وچ ایہدی تھاں وی بڑی اچی تے نویکلی اے۔

الف: ایہہ تن میرا چشماں ہووے میں مُرشد ویکھ نہ رجاں ہو
لُوں لُوں دے مُڈھ لکھ لکھ چشماں اک کھولاں اک کجاں ہو
اتنیاں ڈِٹھیاں صبر نہ آوے ہور کِتے ول بھجاں ہو

مرشد دا دیدار ہے باہو مینوں لکھ کروڑاں حجاں ہو

ن: نال کسنگی سنگ نہ کریے کل نوں لاج نہ لایے ہو
تُمّے تربوز مُول نہ ہوندے توڑے توڑ مکّے لے جایے ہو
کانْواں دے بچے ہنس نہ تھیندے توڑے موتی چوگ چگایے
ہو
کوڑے کھوہ نہ مِٹھے ہوندے باہو' بھانویں سے منّاں کھنڈ پایے
ہو

حافظ برخوردار: (1620ء) ضلع گوجرانوالہ دے وڈے شاعر' داستاناں' جنگ نامہ' مذہبی کتاباں تے ترجمہ۔ مُکدی ایہہ پئی ہر قسم دا بھرواں کم کیتا اے. پیلو مگروں ایہناں دی "مرزا صاحباں" دا ای ناں اے' پہلے شاعر جیہناں "یوسف زلیخا" لکھی: زلیخا دے حُسن دی تعریف

صورت ایس حسابوں باہر کیا کیا صفت کجیوے
مونہہ مہتاب صنوبر قامت اکھیں روشن دیوے
پلکاں' تیر کماناں ابرو دند چنبے دیاں کلیاں
نازک بدن' صراحی گردن' انگلیاں جیویں پھلیاں

بابا بُلھے شاہ: (1680 - 1758ء) قصور دے رہن والے لاہور دے شاہ عنایت دے عاشق مرید' آکھیا جاندا اے پئی بُلھے شاہ تے وارث شاہ دوویں قصور وچ اکٹھے پڑھدے رہے. بُلھے شاہ ساری عمر قلندراں تے فقیراں وانگ گذاری' کافیاں' دوہڑے' اٹھوارے تے گنڈھاں لکھیاں' اک

کافی دے بول:

رانجھا رانجھا کر دی نی میں آپے رانجھا ہوئی
آکھونی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی
رانجھا میں وچ میں رانجھے وچ ہور خیال نہ کوئی
میں نہیں اوہ آپے ای اپنی کرے پیا دلجوئی
رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی

علی حیدر: (1690ء - 1785ء) کمالیہ ضلع ٹوبہ ٹیک سنگھ دے پنڈ دے عالم فاضل تے قاضی شاعر' سی حرفیاں لکھیاں اک قصہ ہیر رانجھے دا وی نکا جیہا لکھیا.

ع: عشق جنھاندڑے خیال پیا مسجد چھوڑ کتاباں نوں ٹھپ گئے نی
کاغذ پاڑ کے چا ویران کیتے نالے قلم دواتاں نوں کپ گئے نی
اگے فقہ دیوار دی کندھ آہی چھالیں مار اُتوں سارے ٹپ گئے نی
رنگن چڑھی وے حیدر رسول والی جیہناں رہناں سی سوئی رپ گئے نی

شاہ مراد خانپوری: خان پور ضلع جہلم (ہُن چکوال) 1702ء وچ فوت ہوئے. باراں ماہ' سی حرفی' دوہڑے' چرخہ' تے غزل لکھی' پنجابی وچ اوہ پہلے غزل لکھن والے شاعر منے جاندے نیں. غزل دے شعر

وچھوڑے ملک دل لٹا وچھوڑے تن فنا کیتا
پیارے جان بجھ مینوں دتیوئی وس شریکاں کیوں
وچھوڑا بھا میرے کیتا تے بکری وس قصائی دے

تے لوہا ہتھ لوہاراں دے دے چڑا وس کھٹیکاں کیوں

وارث شاہ : جنڈیالہ شیر خاں ضلع شیخوپورا دے رہن والے 1766ء دے لاگے ایہناں کتاب "ہیر" توڑ چاڑھی' اک اندازے مطابق 1722ء وچ جمے 1798ء وچ فوت ہوئے ایہناں توں پہلاں ہیر دا قصہ پنجابی وچ دمودر' احمد گوجر تے شاہجہاں مقبل لکھ چکے سن. پر وارث دی ہیر سبھناں توں اُتے تے اج تائیں اوس توں اگے کوئی لنگھ نہیں سکیا. وارث ہوراں معراج نامہ' عبرت نامہ' سی حرفی تے کجھ دوہڑے وی لکھے پر اوہناں دا اصل کم "ہیر" ای اے.

بھائیاں باجھ نہ مجلساں سوہندیاں نیں اتے بھائیاں باجھ بہار ناہیں
بھائی مرن تے پوندیاں بھج باہناں بناں بھائیاں بھرے پروار ناہیں
لکھ اوٹ ہے کول وسیندیاں دی بھائیاں گیاں جیڈی کوئی ہار ناہیں
بھائی ڈھاوندے بھائی اُساردے نیں بھائیاں باجھ بیلی کوئی یار ناہیں

نجابت: مٹیلا ہرلاں ضلع شاہ پور دا رہن والا' جدوں ایران دے نادر شاہ حملہ کیتا اودوں اوس اک "وار" لکھی جیہڑی نادر شاہ دی وار اکھواوندی اے. جدوں نادر حملہ کیتا تے پنجابی دیاں شاعراں علی حیدر' وارث شاہ تے دوجیاں ایہدی رج نندیا کیتی پر نجابت نے اک وڈی نظم لکھ ماری.

دوہیں دلیں مقابلہ رن سورمے گڑ رکن

چڑھ توپاں گڈیاں ڈھکیاں، لکھ سنگل کھڑکن
جیوں در کھُلے دوزخاں، مونہہ بھائیں بھڑکن
جیوں جھانبے مارے پکھنوں وچ باغاں پھڑکن
اوہ حشر دیہاڑا ویکھ کے دل دوویں دھڑکن

تیجا دور

شاہ حسین یا اکبر بادشاہ دے دور توں لے کے مغلاں دے ٹک جان تائیں دے ایہناں وڈے شاعراں ادیباں دا دور گیا' سکھاں تے فیر انگریزاں دا دور شروع ہویا' پنجابی ادب دا سمجھو ایہہ تیجا دور اے. ایس زمانے وچ وی شاعری اتے ای زور رہیا پر مذہبی کتاباں تے ہور طب وغیرہ دیاں نصابی کتاباں تے مذہبی کتاباں دے ترجمے ہوئے' سکھاں دے زمانیاں دیاں ودھیکیاں تے انگریزاں دے دھرو اُتے وی شعر لکھے گئے تے فیر آزادی دی جنگ تے لڑائی وچ وی پنجابی دے شاعر ادیب کسے توں پچھے نہیں رہے. ایس تیجے دور وچ وی شاعری دا جھنڈا اُچا ای رہیا پر اک نویں گل دا وادھا ہویا' اک تاں پُرانیاں ہتھ لکھتاں چھپن لگ پئیاں انج پنجابی ادب دی راکھی ہوئی' دوجا سکھاں اپنی حکومت ویلے تاں پنجابی زبان نوں کوئی خاص تھاں نہ دتی پر جدوں تختوں لتھے تاں اوہناں پنجابی نوں اپنی مذہبی زبان (گورواں دی زبان) بنا لیا تے اک پرانے رسم الخط نوں گورمکھی دا ناں دے کے اوہدے اندر پنجابی لکھنی شروع کیتی۔ ایس زمانے وچ پنجابی لکھن والیاں شاعری دے نال نال نثر وی لکھنی شروع کیتی. ناول' افسانہ' سفرنامہ' تاریخ' تذکرہ' پنجابی نثر وچ

لکھے جان لگے۔ ایس زمانے دی دوجی گل اے کہ مغلاں تے سکھاں دے ویلے تاں فارسی زبان اچی تعلیم واسطے ورتی جاندی سی۔ مسلماناں دا فارسی نال سمبندھ سی' پر انگریزاں فارسی ختم کردتی تے پنجاب وچ اردو تعلیم دا وسیلہ بنا دتی' پنجاب دے مسلماناں دا اردو نال رشتہ جڑیا' پنجاب دے ہندو تے سکھ اردو انگریزی دے نال نال ہندی تے پنجابی (گورمکھی اکھراں وچ) وی پڑھن لگ پئے' مسیتاں وچ پنجابی راہیں جو تعلیم دِتی جاندی سی' اوہ بے اثر ہو گئی۔ انج مسلماناں دا پنجابی نال نصاب دے حساب نال رشتہ مُک گیا پر ادب نال مسلمان جُڑے رہے۔

سکھاں تے انگریزاں دے زمانے وچ جیہناں وڈے شاعراں' ادیباں اپنا ناں پیدا کیتا اوہناں دی گنتی انج اے۔ گورداس پور دے حامد شاہ عباسی' امرتسر سیالکوٹ دے ہاشم شاہ' خیر پور سندھ دے سچل سرمست' اچ شریف بہاول پور دے مولوی عبدالحکیم' ملتان دے نورا نہنگ' منشی غلام حسن گامن' جالندھر دے مولوی محمد مسلم' ہوشیار پور دے مولوی غلام رسول' آزاد کشمیر میرپور دے میاں محمد بخش' پشاور دے سائیں احمد علی' مٹھن کوٹ (ڈیرہ غازی خاں) دے خواجہ غلام فرید' گجرات دے مولوی احمد یار' گولڑہ راولپنڈی دے سید مہر علی شاہ' گوجرانوالا دے پنڈت کالی داس تے قادریار' لاہور دے سید فضل شاہ' مولوی نبی بخش حلوائی' بہاول پور دے محمد بخش نوروز' سیالکوٹ دے مولوی شاہ دین تے سر شہاب الدین' فیصل آباد دے جوشوا فضل الدین راولپنڈی دے پروفیسر موہن سنگھ لاہور دے اُستاد دامن' مولا بخش کشتہ' استاد ہمدم' استاد عشق لہر' درشن سنگھ آوارہ' کرنل بھولا ناتھ وارث' استاد کرم تے ہور سینکڑے۔ ایس زمانے اندر وی شاعری وچ لہندی پنجابی ای بُہتی

ورتی گئی پر جدوں سکھاں نثر لکھنی شروع کیتی تے اوہناں مگروں مسلماناں نثر ول دھیان دِتا تے ایہہ لوک دوآبے، جالندھر، ہوشیار پور، گورداسپور تے وچکارلے پنجاب یاں ماجھے فیروز پور امرتسر' گورداس پور' لہور' گوجرانوالا' سیالکوٹ تے گجرات دے وسنیک ہوون پاروں اپنے لہجے وچ نثر لکھن اتے مجبور ہوئے۔ سکھاں دا اصل گڑھ وی دو آبہ تے ماجھا سی' ایس کر کے سکھ لکھن والیاں اپنے پڑھن والیاں نوں ساہمنے رکھ کے اپنی نثر لکھنی سی پر ایس گل نال انج ہویا کہ شاعری دی زبان تے نثر دی زبان دا معیار تھوڑا وکھ ہو گیا' نثر وچ معیار دو آبی تے ماجھی تے نظم وچ لہندی ای رہیا. ایس زمانے وچ اک تاں سکھاں دیاں مذہبی کتاباں وڈی گنتی وچ پنجابی وچ لکھیاں گئیاں دوجے سکھاں دیاں پنجابی اخباراں وی وچکارلی پنجابی ای چلائی' ہاں ایس زمانے وچ دو آبے تے ماجھے تے پوٹھوہار دے کساناں نوں نویں آباد کیتے گئے ضلعیاں ساہیوال' ملتان' بہاول نگر' رحیم یار خان' بہاول پور' فیصل اباد تے جھنگ وچ زمیناں دے کے آباد کیتا' انج لہندی دے علاقے وچ پوٹھوہار' دھنی' ماجھی' دو آبی تے پوادھی دے لہجے بولن والے آباد ہوئے' تے جدوں پاکستان بنیا تے سارے ای چڑھدے پنجاب دے مسلمان لہندے پنجاب وچ. تھاں تھاں آباد ہو گئے' انج اوہ وکھ وکھ لہجے بولن والے اک دوجے دے نیڑے آ گئے پر پنجابی نہ پڑھے ہون کارن اوہ وکھ وکھ بولیاں نوں وکھ وکھ زبان سمجھن دی بھُل وچ وی پین لگ پئے' انج وی کجھ سیاسی تے معاشی فائدے نقصان ہوندے نیں ایس پاروں وی کجھ شرارتی لوک اپنی دھڑ دا نو ٹکلا پن تے اکٹھ رکھن کارن ایس فرق نوں ہوا دیندے نیں. پر نکدی ایہو ہے کہ ایہہ سبھ بولیاں اک وڈی پنجابی زباں دیاں ٹہنیاں تے ٹہن نیں. ایس زمانے

دے کجھ شاعراں ادیباں بارے واقفی انج اے۔

حامد شاہ عباسی: 1748ء نوں فوت ہوئے' گورداسپور (مشرقی پنجاب) دے رہن والے سن اوہناں دا جنگ نامہ بڑا مشہور ہویا۔ اوہناں اپنی زبان نوں پنجابی آکھیا۔

ہے گی عربی فارسی خاصاں نوں مطلوب
عاماں لوکاں واسطے ہے پنجابی خوب

ہیر دا قصہ لکھدیاں اپنے توں گذرے پہلے ترے شاعراں' مقبل' احمد تے گورداس دا ذکر انج کیتا اے۔

چاول اپنے منگ کے مقبلے توں لون احمدے دا وچ پاوساں میں
گھیو ہٹ گورداس دا وچ پا کے کھچڑی جوڑ کے دیس رجھاوساں میں

پاوساں (پاواں گا) تے رجھاوساں (رجھاواں گا) خاص لہندی پنجابی دا مستقبل دا فعل اے' ماجھے دے تھلڑے علاقے وچ وی ایہو ہے۔ پر ایہہ ایس گل دا ثبوت اے کہ مسلمان شاعراں واسطے لہندی پنجابی ای اصل معیار رہیا۔

ہاشم شاہ (1753ء-1821ء) اجنالہ ضلع امرتسر وچ جمے تے تھرپال ضلع سیالکوٹ وچ موئے۔ مثنوی یا قصہ' دوہڑے تے ڈیوڑھ مشہور نیں۔ بہتی مشہوری سسی پنوں دے قصے نوں ملی' انج اوہناں سوہنی مہینوال' شیریں فرہاد' لیلیٰ مجنوں تے ہیر رانجھا دے قصے وی لکھے'سسی دا اک بند اے۔

نازک پیر ملوک سسی دے مہندی نال شنگارے
بالو ریت تپے وچ تھل دے جیوں جوں بھنن بھٹھیارے

سورج بجھ وڑیا وچ بدلی ڈردا لشک نہ مارے
ہاشم ویکھ یقین سسی دا صدقوں مول نہ ہارے

سچل سرمست (1740 ـ 1826ء) درازا شریف ضلع خیرپور (سندھ) وچ پیدا ہوئے۔ سندھی فارسی' اردو تے پنجابی (سرائیکی لہجہ) وچ لکھیا۔ پنجاب دے بُلھے شاہ نوں اک وڈا شاعر مندے نیں سلطان باہو دا وی ذکر کردے نیں. کلام

میں ماہی دی مستانی   وسدا دل وچ دلبر جانی
عاشق ہوویں تاں سر دیویں   گل ہے ایہہ مردانی

دوست اساں کنوں دور نہ جائیں بہہ نیناں دے نیڑے

توں تاں میڈا میں تاں تیڈی گھول گھتاں سبھ کھیڑے

سدا ہوویں توں نال کرم دے دوست سچو دے ڈیرے

شاہ محمد (1789 ـ 1862)وڈالا وِرک ضلع امرتسر دے سن' سسی پنوں تے بیت دی چھپے پر اصل مشہوری سکھاں تے انگریزاں دی جنگ اُتے لکھے "جنگ نامہ ہند پنجاب" توں ملی۔ شاہ محمد ایس لحاظ نال قومی شاعر اے.
ایس جنگ نامے وچوں

گھروں گئے فرنگی دے مارنے نوں بیڑے توپاں دے سبھ گوا آئے
فیر آفتاں نوں مگر لاء لیئو نیں سگوں اپنا آپ گوا آئے
خوشی وسدا شہر لاہور سارا سگوں کنجیاں ہتھ پھڑا آئے
شاہ محمدا کہندے نیں لوک، سنگھ جی تسیں چنگیاں پوریاں پا آئے

مولوی عبدالحکیم 1803ء دے لاگے قصہ یوسف زلیخا دا لکھیا "اچ شریف ضلع بہاول پور دے رہن والے سن، فارسی شاعر مولانا جامی دے فارسی قصے نوں ساہمنے رکھ کے اپنا قصہ لکھیا اوہناں دے کلام دا نمونہ

چلو عبدالحکیماں تاں چلائیں اتے تصنیف قصے دے کرائیں
آہا ہِک روز در دل فکر مینوں جو جملہ بُھل گیا سبھ ذکر مینوں
جو کوئی چیز ہُن تصنیف کیجے جو کوئی عشق دا قصہ بنیجے
اساں ایہہ عشق دا قصہ بنایا جو وچ درگاہ ربّ دی خوش کرایا
جو ہوسی دوست اوہ خوشحالی ہوسی تے حاسد غم کنوں پامال ہوسی

مولوی لُطف علی (1716 - 1794) ملتان دے لاگے اک پنڈ وچ جمے، رحیم یار خان ٹر گئے۔ جدوں مولوی صاحب اپنی کتاب بنائی اوودوں ملتان دا حاکم مظفر خان سی، مولوی صاحب اوس زمانے پنجاب بارے دُعا کردے نیں۔

سوہنے دیس پنجاب اتے ہے پنجتن پاک دا سایہ
پیر بہاؤالدین میرا جیں نور ظہور ڈِکھایا

مولوی صاحب پنجابی دے پہلے شاعر ہن جیہناں سیف الملوک دا قصہ لکھیا ایہناں مگروں ہورناں وی ایہہ قصہ لکھیا پر میرپور دے میاں محمد بخش دے لکھے قصے دی جو چرچا ہوئی اے اوہ کسے ہورنوں نصیب نہیں ہوئی۔ مولوی لُطف علی دے کلام دی ونگی.

جانی باجھ جمعیت اوکھی مینوں بے لوڑ دلاسا
پاسا مار پری دا دیوے پاس نہ پھڑکن پاسا
رتی رت نہ رہیوس جامہ ماس نہ تن نہ ماسا
زری تے زر بفت نہ بھاوس اطلس مخمل کھاسا

سید فضل شاہ (1827ء۔1890ء) لہور دے محلے نواں کوٹ دے رہن والے سن۔ ایہہ محلّہ اوس ویلے لہوروں باہر اک پنڈ سی' فنانشل کمشنر دے دفتر وچ نوکر سن ایہناں نے ہیر تے سوہنی دا قصہ سی حرفیاں دی صورت بنایا. سوہنی مہینوال دا قصہ بڑا مشہور ہویا لفظاں نال جو کھیڈ فضل شاہ ہوراں پائی اے اوہ کسے کسے نوں ای نصیب ہوئی اے. کلام

سوہنی رو کہیا ہے ہے ظالمے نی مینوں ساڑ ناہیں مندے حال مائے
ایسی گل نہ آکھنوں سنگنی ایں بول بول توں مکھ سنبھال مائے
جو کجھ نہ کرنی کسے نہ کیتی اج کر لئیں میرے نال مائے
کُجھ کھا مرساں تیریاں بولیاں تھیں ہور جال مائے ہور جال مائے

مولوی غلام رسول (1842ء۔1893ء) ہوشیار پور (مشرقی پنجاب) دے

اک پنڈ عالم پور وچ پیدا ہوئے دِلی وچ جا کے مذہبی تعلیم لئی، فیر نال دے پنڈ استاد رہے فیر شعر دی چاٹ لگی اوہناں قصہ چوپٹ نامہ، سی حرفی سسی پنوں، مسئلہ توحید، داستان امیر حمزہ تے احسن القصص یعنی یوسف زلیخا لکھی یوسف زلیخا ای بڑی مشہور ہوئی. اوہناں دے کجھ خط وی نیں جیہناں نوں چِٹھیاں آکھیا جاندا اوہ وی شعروچ نیں تے بڑے سوز والے نیں.

مچھی نوں ہتھ پاوݨ لگی ناگ مرے ہتھ آیا
توڑن لگی پُھل گلابوں کنڈے زخم لگایا
مرہم دھری دِلے دے زخمے ساڑ دتو سو سارا
کراں علاج تلاش نتھاواں درد لگا سر بھارا

رو رو لکھیئے چِٹھیاں درد بھریئے پتہ نہیں پردیس دے واسیاں دا
پھیرا گھت پرائیاں سجناں تے چل پچھ لے حال اُداسیاں دا
اِکو حال پئے سڑ دے کالجے نیں سڑنا روٹیاں جویں اکواسیاں دا
پینڈے مکدے نہیں اُداسیاں دے دل ہو گیا بیل خراسیاں دا

میاں محمد بخش (1830 ۔ 1904) ضلع میرپور آزاد کشمیر: میاں صاحب نے قصہ خواص خان، مرزا صاحباں، سوہنی مہینوال، شیخ صنعان، شیریں فرہاد، شاہ منصور، ہدایت المسلمین، تحفہ رسولیہ، تحفہ میراں تے گلزار فقروی لکھے تے فارسی دے مشہور شاعر غنیمت کنجاہی دی مثنوی دا پنجابی ترجمہ وی کیتا پر اصل مشہوری سیف الملوک نوں ہوئی پنجابی وچ ایس توں پہلاں مولوی لطف علی بہاول پوری ایہہ قصہ لکھیا سی.

مردا ہمت ہار نہ مولے مت کوئی کھوے نامردا
ہمت نال لگیں جس لوڑے پائے باجھ نہ نامردا
جاں جاں سانس نراس نہ ہوویں سانس ٹٹے مر آسا

ڈھونڈ کرن تھیں ہٹیں ناہیں ہٹ گیئوں تاں ہاسا

جھل جھل ہار نہ ہاریں ہمت ہِک دن پھر سی پاسا
بھکھا منگن چڑھے محمدؐ اوڑک بھردا کاسا

مان نہ کیجے روپ گھنے دا وارث کون حُسن دا
سدا نہ رہن ایہہ شاخاں ہریاں سدا نہ پھُل چمن دا

سدا نہ بھور ہزاراں پھرسن سدا نہ وقت امن دا
مالی حکم نہ دے محمدؐ کیوں وچ سیر کرن دا

خواجہ غلام فرید (1841ء-1901ء) مٹھن کوٹ ضلع ڈیرہ غازی خان تے چاچڑاں ضلع رحیم یار خان وچ جمے پلے صوفیاں دے گھر وچوں سن. نواب بہاول پور صادق محمد خان اوہناں دا مرید سی. خواجہ صاحب کافی کہندے تے بلاشک اوہ پنجابی وچ کافی کہن والے تن وڈے شاعراں شاہ حسین' بلھے شاہ تے آپ خواجہ فرید وچوں نیں. اوہناں نواب بہاول پور نوں وی مت دتی.

اپنے دیس کوں آپ وساتوں، پٹ انگریزی تھانے.

کافی بڑی مٹھی تے درد نال بھجی لکھدے نیں. کجھ دوہڑے وی لکھے نیں اک دوہڑا پہلاں پڑھ آئے او، کافی دے بند۔

سبھ صورت وچ وسدا ڈھولا ماہی
دل اساڈی کھسدا ڈھولا ماہی
رنگ برنگی اس دے ڈیرے
آپے رانجھے ہیر تے کھیڑے
لک چھپ بھید نہ ڈسدا ڈھولا ماہی

آپ ہے مطرب مجلس کافی
آپ مواحد صوفی صافی
منکر ہو کر ہسدا ڈھولا ماہی
یار فرید نہ وسرم شالا
اوڑک لیسی آپ سنبھالا
بے وس بے کس دا ڈھولا ماہی

استاد بردا پشوری (1850ء۔1902ء) پشاور وچ جمیا پلیا، پشتو تے ہندکو بولدا، شعر ہندکو یعنی پنجابی وچ کہے بھرا نال کسے گل توں جھگڑا ہویا، بھرا تے جوائی دوہاں رل کے مقدمہ کیتا. بردے نوں جیل ہو گئی. قید کر کے پنڈی جیل وچ آندا، شعر کہندا اے.

ش۔ شہر پشور تھیں ٹُریا بردا نکے وڈے نوں کہے سلام یارو
جیہڑی ورتنی سی سوئی ورت گئی آرب ڈاڈھے دی لکھی کلام یارو
زمیں ویہل دیوے تاں میں غرق ہوواں اُچا وسدا اے آسمان یارو
بردا آکھدا قیدوں میں چھٹ کے جی نکے وڈے دا ہوواں غلام یارو

ع۔ عمر مثال حباب دی اے سورج چڑھے پر چھانواں ڈھلدا اے
جس دم اُتے دم مار بیٹھوں اوہ سماں کوئی گھڑی پل دا اے
جواں ناں نہ کسے نے کنک کپی ناں اک دے انب نہ پھلدا اے
بردا ہراک نے مدت ناں جاناں جتنا تیل دیوے اتنا بلدا اے

میاں محمد بخش نوروز (1857ء۔1917ء) بہاول پور دے پنڈ مبارک پور دے رہن والے سن. چنگے پڑھے لکھے بندے سن. صوفیاں تے ملنگاں نال دی یارانہ سی تے عالماں فاضلاں نال وی۔ کافیاں لکھیاں لیلیٰ مجنوں دا قصہ وی لکھیا پر مشہور دوہڑے ہوئے.

اک دوہڑہ:

رُت ساون دی آس ملن دی آساں آن پچاویں   نہ چِر لاویں
سوہنی رت تے سوہنیاں تانگھاں سوہنے مونہہ وکھاویں   نہ چِر لاویں
قول پچاویں، ڈیکھیں وت نہ رت رواویں   نہ چِر لاویں
دل سِکدی نو روز تھیوے آ ابر مہر برساویں   نہ چِر لاویں

سر شہاب الدین (1865ء-1949ء) شکر گڑھ ضلع سیالکوٹ وچ اک غریب گھرانے اندر جمے محنت مزدوری وی کیتی تے تعلیم وی حاصل کیتی. قانون دی ڈگری لئی، اسمبلی دے ممبر تے فیر سپیکر بنے، اپنی شاعری وی کیتی تے اردو دے اک وڈے شاعر مولانا حالی دی کتاب مسدس حالی' دا پنجابی وچ ترجمہ وی کیتا.

کرن گل تے ست تھاں لُوہ سٹن
لکھن جو اوہ پھٹ تلوار دے نیں
مسلمان نوں دین بنا کافر
گنہگار نوں بچ خوار دے نیں
چالا ایہہ جے عالماں ساریاں دا
مکھی ہوئے کے گند کھلار دے نیں

جیہناں کول نیں بھڑکدے چار پیسے

بڑی ات اوہ جگ تے چاوندے نیں

جہناں نوں نہیں آوندی راس دنیا

نہیں دوجیاں دیکھ سکھاوندے نیں

نشے وچ ہنکار دے مست کئی
کئی ساڑ دا روگ لگاوندے نیں

مولا بخش کشتہ (1876ء-1955ء) امرتسر وچ جمے مگروں لاہور آگئے، چنگے شاعر سن۔ دیوان کشتہ، ہیر کشتہ، پنجاب دے ہیرے تے "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" مشہور کتاباں نیں۔ "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" اوہناں دا خاص کارنامہ اے ایسے سے پنجابی وچ نثر ول وی دھیان دتا جان لگا۔ سکھاں ایدھر خاص توجہ دتی پر اوہناں اپنا رسم الخط گورمکھی رکھیا۔ کشتہ ہوراں دی نثر دا اک نمونہ۔

"میر داد ڈھولے کہن والیاں دا سردار عام طور تے اونٹھ تے بہہ کے سوہنی لے تے اُچی آواز وچ ڈھولے بولدا تے سُنن والیاں نوں مست مدہوش کردیندا جیویں عرب وچ "حدی خوانی" دا رواج اے۔ میر داد دے ڈھولیاں وچ اک سوز، درد، تڑپ، تے جوش سی جس تے سُنن والے مست ہو جاندے سن۔ اوہ بھاویں ان پڑھ سی پر اوس دل دے جذبیاں نوں بڑی سوہنی طرح اُلیکیا اے۔"

عاشق ملتانی (1885ء-1933ء) ملتان دا علاقہ مرثیہ تے نوحہ کہن والیاں دا علاقہ کہیا جاندا اے، عاشق ملتانی اوسے لڑی دا بڑا انملا موتی ہن۔ مرثیہ کہن دے نال نال ذاکر وی سن تے ذکر بڑی ودھیا نثر وچ کردے جیویں "محباں حسینؑ" روز عاشور، سادات کتے سخت ہا، دوپہر دا وخت، میدان کربلا

وچ مبتلائے بلا' نبی دا لخت ہا توڑے جو ریت گرم ہئی پر حسینؓ سمجھیا تخت ہا' نبیؐ دا دلربا کجا' کربلا دی گرم ہوا کجا" نمونہ کلام

من بعد لکھداں نعت شہہ تاجدار دی
مدنی' رسول پاک' اولی الاقتدار دی
محبوب کردگار جلیل الوقار دی
کون و مکاں دے والی ولی ا لکبار دی
پایا نہ پایا' پایہ کہیں ایہدے بخت دا
مالک رسولؐ ہویا نبوت دے تخت دا

شان امامت

لازم ہے بعد ایندے ثنا قلعہ گیر دی

مخدوم دوجہان امام کبیر دی
زوج بتول صاحب شان سریر دی
شاہی ہے ہر جگہ تے جناب امیر دی

جس جاتے ہوسی کلمہ نبی خوش خصال دا

اوں جاتے ذکر ہوسی شہ لاج پال دا

کرنل بھولا ناتھ وارث (1867ء-1937ء) ڈاکٹر سن لہور دے عیسائی' پنجابی دے شاعر وی سن' فوج وچ ڈاکٹر پہلی جنگ وچ عراق تائیں گئے' پنجابی دا بڑا سوہنا رسالہ "سارنگ" دی کڈھیا لاہور شہر دی تاریخ پنجابی نثر وچ لکھی' نظم وی ونگی ویکھو.

لوئی شرم حیا دی لاہ سٹی کوچ وچ میداں دے ڈاہیا نیں
کتن تُبن چھڈ بھنّ ترکلے نوں چرخہ ساڑ چُلھے وچ پایا نیں

ایسے طرح جوشوا افضل الدین' بھائی ویر سنگھ' باوا بدھ سنگھ' ایس ایس چرن سنگھ' استاد عشق لہر' پنڈت رام سرن داس' مولوی دلپذیر' استاد ہمدم' ڈاکٹر موہن سنگھ' پنڈت بانکے دیال' ملکھی رام' راقب قصوری' فیروز دین شرف' لال دین قیصر' ڈاکٹر فقیر محمد فقیر' امرتا پریتم' بہار ملتانی' استاد دامن تے ہورناں بے شمار لوکاں پنجابی نظم تے نثر نوں رنگ لائے. ایسے سمے انگریز توں آزادی حاصل کرن دا حیلہ پنجابی ادب راہیں وی کیتا گیا. عبداللطیف عارف دے کجھ شعر

جلیانوالہ دا باغ سی لال ہویا انھے واہ جد گولیاں آئیاں نیں
ڈھڈاں بھار چلاوندے خلق تائیں ویکھ ظالماں پٹھیاں چائیاں نیں

ایدھر ویکھیا رب دیاں بندیاں نیں اوہناں حاکماں نے اتاں چائیاں نیں
اوہدر گولیاں نبی دے پاک روضے اتے ظالماں جا برسائیاں نیں

غیرت والیاں لیڈراں شور پایا کڑیاں عاشقاں واسطے آئیاں نیں
خوشی عاشقاں نوں' جھورا چتواں نوں جیہناں کچیاں یاریاں لائیاں نیں
بھرے جیل خانے کھچا کھچ پورے ظفر علی نوں لکھ ودھائیاں نیں
جس پنجاب اندر زمیندار بن کے سبھے سنگتاں جھوٹ جگائیاں نیں

اجوکا ادب

پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ دا اخیرلا دور پاکستان بنن توں لے کے اج تائیں دا ہے. پاکستان بنن توں پہلاں پنجابی ادب صرف شاعری اتے آ کے ای نہیں ٹک جاندا سی ایہدے وچ قصہ کہانی' ناول' نکی کہانی' انشائیہ' ڈرامہ تنقید تے پرکھ پڑچول وی لکھی جان لگ پئی' وڈے وڈے پرچے وی نکلن لگ پئے. روزوار اخبار وی چھپن لگے. اِنج پنجابی زبان تے ادب بڑا اگانہہ ودھ گیا سی پر مسلماناں ایدھر گوہ گھٹ کیتا اوہ بہتے انگریزی اردو ول لگے رہے. پاکستان بنن مگروں اک تاں ایہہ ہویا پئی پنجابی دیاں سبھے بولیاں بولن والے مسلمان آ کے مغربی پنجاب وچ اکٹھے ہو گئے' جتھوں تیک پاکستانی پنجابی ادب دی گل اے اوہدیاں سبھے بولیاں دے ادیب ہن' مغربی پنجاب وچ ای ہُن لاہور مرکز ہون کارن وچکارلی پنجابی وچ کم وی بہتا ہویا تے لوکاں تیک ریڈیو' اخبار' رسالے تے ٹیلی ویژن راہیں سُنی وی ایہہ ای زبان گئی. ایسے طرح چھاپہ خانے دی سہولت وی بہتی اتھے ای سی' پنجابی چھاپن والے وی بہتے لاہور اندر ای سن' کجھ ملتان وچ تے کجھ پشور پنڈی وچ سن.

پاکستان بنن مگروں اردو وچ لکھن والے بے شمار پنجابی لکھاریاں دی

پنجابی وچ لکھنا شروع کیتا اج سمجھو پئی اوہ اردو وچ لکھدے لکھدے پنجابی دی لکھن لگ پئے۔ کجھ ناں نیں، عبدالمجید بھٹی، اکبر لاہوری، صوفی تبسم، آغا اشرف، احمد راہی، منیر نیازی، صفدر میر، ڈاکٹر محمد باقر، مولانا عبدالمجید سالک، سلطان کھوسٹ، باقی صدیقی، نواز، قتیل شفائی، قیوم نظر، رضا ہمدانی، شریف کنجاہی، افضل پرویز، احمد ظفر، جمیل ملک، منظور عارف، ڈاکٹر عبدالسلام خورشید، حسن اعرانی، عارف عبدالمتین، حبیب جالب، صلاح الدین ندیم، ڈاکٹر وحید قریشی، قریشی احمد حسین، اشفاق احمد، فیض احمد فیض، بانو قدسیہ، شفیع عقیل، ظفر اقبال، شہزاد احمد، انور مسعود، ماجد صدیقی، فخر زمان، سلیم خان گمی، افضل احسن، راجا رسالو، سبط الحسن ضیغم، عبدالقدیر رشک، اکرم بٹ، انور سجاد، اقبال صلاح الدین، رفعت، فارغ بخاری، تے ہور بہت سارے۔

پاکستان بنن مگروں کجھ لوڑاں تاں اوہناں کتاباں چھاپن والیاں دیاں سن، جو شروع توں پنجابی کتاباں چھاپدے سن، اوہناں پرانی قسم دے شاعراں کولوں قصے کہانیاں تے پمفلٹ لکھوائے تے چھاپے، ایہناں شاعراں دا کوئی شمار ای نہیں. پر ایہناں بارے پرکھ پرچول تے توں دا کم بڑا گھٹ ہویا اے.

فیر اوس سمے اک ریڈیو ہوندا سی، ایہدے اتے تقریراں تے ڈرامے دی ہوندے تے نویں شاعری گاون دا دی پروگرام ہوندا، ریڈیو راہیں پنجابی نوں ایسے زمانے وچ رفیع پیرزادہ، سجاد حیدر، عبدالمجید بھٹی، آغا اشرف، اشفاق احمد، بانو قدسیہ، افضل احسن، سلطان کھوسٹ، اقبال شیخ، نواز، افضل پرویز، باقی صدیقی، فخر زمان، مختار علی نیر تے ہور ڈرامہ نگار ملے، سٹیج دے ڈرامے دی ریت بڑی گھٹ اگانہہ چلی، فیر ٹیلی ویژن دے ڈرامے آئے اتھے منو بھائی، اشفاق احمد، سلیم چشتی، ناصر بلوچ، سجاد حیدر، نواز، نیاز حسین

لکھویرا' صفدر میر تے ہورناں دا بڑا حصہ اے۔ ڈرامے ترجمیاں دی شکل وچ وی آئے اک سمے سنسکرت روسی تے انگریزی دے ڈرامیاں دا ترجمہ ہویا جیہناں وچ صوفی تبسم' عبدالحق' نجم حسین سید' تے ہورناں دا چنگا کم اے۔ کتابی صورت وچ وی ڈرامے لکھے گئے جیویں نجم حسین سید' میجر اسحاق محمد' اختر کاشمیری تے ہورناں دے ڈرامے نیں۔

ریڈیو' ٹیلی ویژن دی لوڑ توں ہٹ کے پنجابی دے ادبی رسالیاں دیاں لوڑاں وی شروع ہوئیاں' ایس پڑ وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر' چودھری افضل خاں' محمد آصف خاں' اختر حسین اختر' اختر بلوچ' دلشاد کلانچوی' مشکور صابری' رشید انور' توں اڈ عبدالحق کھامی' تنویر ظہور' مشتاق کنول' تنویر بخاری' خان رضوانی' اسلم رسولپوری' احسن واگھا' احمد سلیم' شوکت علی قمر' غلام مصطفیٰ بسمل' نذر حسین جانی' مقصود ثاقب' نجم حسین سید تے رشید الزماں دے ناں وی آوندے نیں' جیہناں رسالیاں' اخباراں تے کتاب لڑیاں دی شکل وچ ڈھیر پنجابی ادب لوکاں ساہمنے پیش کیتا ..... ثقافتی تے ادبی اکٹھاں وی وڈے شاعراں دے دن مناون اتے خاص نمبر کڈھے۔ ایہہ وی ادب وچ بڑا وادھا اے۔

پنجابی زبان دی اک وڈی بد قسمتی ایہہ وی اے پئی جے مشرقی پنجاب وچ سکھاں اوہنوں تعلیم دا وسیلہ بنا لیا تے ساری مُڈھلی تعلیم پنجابی راہیں دتی' پنجابی نوں یونیورسٹی تائیں لے گئے تے مغربی پنجاب وچ ایس پکھوں کوئی خاص کم نہ ہویا۔ لے دے کے پنجابی فاضل تائیں پرائیویٹ امتحان دین دی اجازت رہی۔ پنجابی سکولاں وچ' کالجاں وچ' یونیورسٹی وچ ..... پاکستان بنن مگروں 25 ورھے گذرے تاں یونیورسٹی وچ پنجابی دا ایم اے شروع ہویا

تے کجھ کالجاں وچ ایف اے تے بی اے تائیں پنجابی پڑھائی جان لگی. سکولاں وچ حالے وی پنجابی پڑھن والے ہے نیں پر پڑھان والا کوئی نہیں. دوجے ایہہ پئی پنجابی زبان ادب دے مدان وچوں نکل کے حالے وی جیون دے دوجے مداناں ول نہیں آئی' اخبار تے ہفتہ وار رسالیاں دے نکلن تے پڑھن دی ریت نہیں پئی. لوک جو کجھ پڑھن دے شوقین نیں جے اوہناں نوں نہ دتا جاوے تے ادب تاں انج وی گھٹ لوک ای پڑھدے نیں' ایس لئی خیال کیتا جاندا اے پئی جس دیہاڑے پنجاب دے پڑھن والیاں دی سیاسی لوڑ مطابق پنجابی زبان نوں ورتن دا آہر کیتا گیا اوس دن توں پنجابی اگانہہ ای ودھدی جاوے گی.

پاکستان بنن مگروں لکھن پڑھن دا شوق ودھاون وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر' مضمر تاتاری' استاد دامن' جانباز جتوئی' شریف کنجاہی' احمد راہی' امرتا پریتم' منیر نیازی' پروفیسر موہن سنگھ' باقی صدیقی' افضل پرویز ہوراں دی شاعری تے نثر دا بڑا ہتھ اے' جس پاروں شاعری وچ سلیم کاشر' منو بھائی' عارف عبدالمتین' افضل احسن' ظفر اقبال' الطاف قریشی مرحوم' سلیم طاہر' شفیع عقیل' بشیر منذر' نجم حسین سید' فخر زماں' احمد ظفر' اقبال صلاح الدین' احمد سلیم' ماجد صدیقی' نادر جاجوی' نذیر چودھری' اسمٰعیل بھٹی' ڈاکٹر لئیق بابری' سلطان محمود آشفتہ' منظور احمر' سلیم الرحمٰن' روف شیخ' انور مسعود' جوہر میر' رضا ہمدانی' فارغ بخاری' سمیع اللہ قریشی' باغ حسین کمال' خلیل آتش' ارشاد فیروز پوری' تنویر بخاری' اعزاز احمد آذر' منصور خالد' راشد حسن رانا' زاہد نواز' کنول مشتاق' رمضان شاہد' سعیدہ تصدق ہاشمی' شوکت علی قمر' عبدالستار سید' مشتاق صوفی' غلام حسین ساجد' راحت نسیم ملک' تنویر ظہور' مسعود

ہاشمی، ریاض راجی، اشرف پال، حسن رضوی، عذرا وقار، عاشق ورک، اقبال بالی، مشتاق باسط، آصف شاہکار، حسین شاہد، زمرد ملک، حسن رضا گردیزی، فضل الٰہی بہار، منظور عارف، اختر ہاشمی، اختر کاظمی، اجمل وجیہ، منظور وزیر آبادی، مسعود منور، عیر بوزری، نسرین انجم بھٹی، شاہین نازلی، امین خیال، غلام مصطفٰے بسمل، رفاقت حسین ممتاز، ظہور حسین، اقبال قیصر، عباد نبیل شاد، عادل صدیقی، منیر احمد شیخ، سلیم شہزاد، ممتاز بلوچ، عرش صدیقی، اعظم ملک، خاقان حیدر غازی، زاہد ہما، خاور راجہ، اشفاق احمد، نعمت احمر، کلیم شہزاد، صابر سودائی، سائیں اختر، اختر حافظ آبادی، منیر عصری، تے سینکڑے ای چنگے شاعر آگئے نیں۔ پرانی تے نویں شاعری نال نال چل رہی اے۔

انج ای پنجابی ادب دی چھان پھٹک کرن والیاں وچ ایہہ کنے ای سر کڈھویں ناں نیں۔ ڈاکٹر نذیر احمد، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، شریف کنجاہی، اختر جعفری، اسلم رانا، محمد آصف خاں، قریشی احمد حسین، ڈاکٹر وحید قریشی، نجم حسین سید، انعام الحق جاوید، شریف صابر، سبط الحسن ضیغم، پروین شاہ دین، حافظ عبدالحمید سرشار، عالم کپور تھلوی، ارشاد پنجابی، عبدالغفور قریشی، عین الحق فرید کوٹی، ڈاکٹر محمد باقر، اے ڈی اعجاز، تنویر بخاری، کیفی جامپوری، سرفراز حسین قاضی، اسلم رسولپوری، عبدالمجید بھٹی، مرزا مقبول بیگ بدخشانی، سجاد حیدر، حمید اللہ ہاشمی، غلام یعقوب انور، انور بیگ اعوان، سید اختر حسین اختر، ڈاکٹر غلام حسین اظہر، ڈاکٹر شہباز ملک، قدر آفاقی، بشیر حسین ناظم، ریاض احمد شاد، عارف عبدالمتین، حفیظ تائب، شاہین ملک، عبدالغفور درشن، بشیر احمد ظامی، دلشاد کلانچوی، مہر عبدالحق، نور احمد خان فریدی، علامہ عرشی، مسز ستنام محمود، حسین شاہد، دلشاد ٹوانہ، عصمت اللہ زاہد، ارشد میر، راجہ رسالو، عذرا

وقار، افضل پرویز، سعید بھٹہ، جمیل احمد پال، مقصود ناصر چودھری، ساجد علوی تے ہور کنے ای نویں لکھن والے۔

کل تائیں پنجابی وچ ناول دا ناں نہیں سی اک میراں بخش منہاس، دا ناں تے دوجے جوشوا فضل الدین کجھ سکھ ناول نگار ضرور سن۔ اج ڈاکٹر محمد باقر، عبدالمجید بھٹی، سجاد حیدر، راجا محمد احمد، فرزند علی، فخر زمان، افضل احسن، ظفر لاشاری، احمد سلیم، سلیم خاں گمی، اعجاز الحق، نذر حسین جانی، ارشد چہال، احسان بٹالوی، نادم عصری تے ہور کئی ناں ابھردے آندے نیں۔

پاکستان بنن تائیں کہانی لکھن والے مسلمان پوٹیاں تے گنے جا سکدے سن۔ اج سر کڈھویں لکھن والیاں وچ سجاد حیدر، رفعت، نواز، آغا اشرف، حنیف باوا، کہکشاں ملک، سلیم خاں گمی، افضل احسن، حنیف چودھری، حنیف باوا، اکبر لاہوری، انور علی، نذر فاطمہ، انور سجاد، مسرت کلانچوی، ظفر لاشاری، مقصود ثاقب، حسین شاہد، کنول مشتاق، رشیدہ سلیم سیمیں، احمد سلیم، شفقت سلطانہ، پروین ملک، مرزا حامد بیگ، حسین شاد، عبیدہ اعظم، نصیر شاہ، نصیر احمد چیمہ، نذیر کہوٹ، عائشہ اسلم، منشا یاد، ناصر بلوچ، احسن واگھا، نزہت گردیزی، فرخندہ لودھی، افضل توصیف، نعمت احمر، ہارون ندیم، آغا مدثر، الیاس گھمن، جمیل احمد پال، اسلم قریشی، راشد جاوید احمد، وسیم گوہر شامل نیں۔

پاکستان توں پہلاں دے لکھن والے کجھ شاعراں دا کلام

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (1900 - 1974) گوجرانوالہ دے جم پل، پاکستان بنن مگروں پہلا پنجابی پرچہ "پنجابی" دے ناں نال کڈھیا، ہکدے پھل، صدائے فقیر، ہیر، سنگی، چنگیاڑے، مواتے تے پاٹے گلمے کتاباں نیں۔ کلام

اجے وی ہناں کدی کدی میں سدھراں دیاں براتاں تے
گل لا کے تقدیر مری نوں روندی اے تدبیر اجے
گلی تیری دیاں انجے انجے اجے اداس بہاراں نیں
آکے ویکھ فقیرؔ ترا اے اوسے طرح فقیر اجے

جانباز جتوئی (ضلع مظفر گڑھ دے پنڈ جتوئی دے رہن والے) اجکل ضلع بہاول پور دے شہر اچ شریف وچ نیں۔ اوہناں دیاں کتاباں سسی پنوں' دھاڑاں' رودن' گستاخی' جواب گستاخی' فضائل محمدؐ و آل محمدؐ' شہید کربلا' ہن پر چھپیاں کوئی نہیں۔ کلام

کجھ خوف نہ کر وسواس نہ کر
خوددار' خودی کوں ناس نہ کر
سچ آکھ ڈے بے شک موہنہ تے توں

بدمعاش دی اصلوں پاس نہ کر
اوہ بزدل ہے اوہ مرد نہیں
میڈے پاک وطن دا فرد نہیں
جانباز او وڈا موذی ہے
جیں کوں ملک ملت دا درد نہیں

مضمر تاری (1908ء) وچ پشاور اندر جمے تے سٹھ سال توں اتے ہو کے فوت ہو گئے اک روپ دا ذکر کردے نیں۔

بندی اوس دی تاج شفق دا
رخساراں تے روپ افق دا
لب کھولے تاں کلیاں ہسن
گل کرے تاں موتی وسن
کرو موت دے ساز خموش مضطر
کہ میں نغمے حیات دے گان لگیاں

استاد دامن 1902ء وچ لاہور اندر پیدا ہوئے 1984 وچ چلانا کر گئے اوہناں دی کتاب "دامن دے موتی" دے ناں نال 1993 وچ چھپی ہے۔
اک نظم دا بند

مینوں پاگل پن درکار
ایہہ دنیا کیہ رولا گولا
کوئی کہندا اے مولا مولا
کوئی کردا اے ٹال مٹولا
کوئی پاوندا اے چول مچولا
مینوں کجھ پتہ نہیں لگدا

کیہ ہوندا اے وچ سنسار
مینوں پاگل پن درکار

ہُن دو چار اج دے اوہناں شاعراں دا تھاں ٹکانہ تے شعراں دی ونگی جیہناں نویں پنجابی پوچ دے دلاں اندر پنجابی نال پیار کرن تے پنجابی وچ لکھن دی دھونی لائی۔

احمد راہی 1923ء وچ امرتسر اندر جمے 1947ء وچ لاہور آ گئے اوہ اردو دے شاعر تاں پہلاں ای سن پر ایس ونڈ اوہناں نوں پنجابی دا شاعروی بنا دتا، اوہناں دی اک کتاب "ترنجن" بڑی مشہور اے۔ اوہناں دی نظم دی ٹور گیت ورگی ہوندی اے۔ اک نظم دا بند

آئیاں بوہے تیرے تیریاں جائیاں بابل — سُن بابلا وے
تیریاں لُٹیاں ہوئیاں کمائیاں بابل — سُن بابلا وے
دُکھ جرے مصیبتاں جھلیاں نیں
اساں ویکھیاں گھڑیاں اولیاں نیں
ساڈے لیکھاں تے ڈُلھ گئیاں شاہیاں، بابل — سُن بابلا وے

شریف کنجاہی: 1915 نوں ضلع گجرات وچ جمے اوہناں پاکستان مگروں تنقید دی پہلی کتاب "جھاتیاں" چھوائی، نظماں دی کتاب "جگراتے" ہے۔ علامہ اقبال دیاں دو کتاباں دا پنجابی ترجمہ کیتا۔

کھیڈ لے کھیڈ لے میریے بھولیئے دھیئے
کھیڈ لے گڈیاں نال

اپٹیاں ضداں اڑیاں وی منوالے چار دیہاڑے
تیرا راہ مل بیٹھے ہوئے نیں کنے وخت پواڑے
کنے دُکھ جنجال
کھیڈ لے کھیڈ لے چھیتی چھیتی کھیڈ لے گڈیاں نال

باقی صدیقی (1909 - 1971ء) راولپنڈی دے نال پنڈ سہام وچ جمے، پنجابی شاعری توں شروع ہوئے، بیت لکھدے سن۔ فیر اردو شاعری وچ ناں کمایا، اخیر پنجابی ول پرت پئے، اوہناں دی کتاب "کچے گھڑے" دی اک نظم اے

توں تے میں

توں وی ہک سوداگر ..... میں وی ہک بپاری ..... سودا کریئے اپنا ..... دوئے وارو واری ..... نہ توں صدقے وجیں ..... نہ میں واری جاواں ..... انیویں کوڑے ہاسے ..... تیندے نال وٹاواں

منیر نیازی 1928ء خان پور ضلع ہوشیار پور (مشرقی پنجاب) اندر جمے، 47 مگروں ساہیوال تے فیر لاہور آوسے، اردو شعر کہنے شروع کیتے فیر پنجابی وچ وی لکھن لگے۔ پنجابی وچ ڈرامے وی لکھے، پنجابی دیاں ترے کتاباں "سفر دی رات" "چار چپ چیزاں" تے "رستہ دسن والے تارے" تے ڈرامے "قصہ دو

بھراواں دا" چھپ گئے نیں۔ اک نظم

(رسول کریمؐ دی یاد وچ شاعری)

کیسے ہون گے گلی محلے کیہڑی طرحاں دیاں راہواں

اندروں گھر کیسے ہوون گے کیسیاں باہرلیاں تھاؤاں

رونق اوہناں بزاراں دی تے لوکاں دیاں صداواں

دور دراز دیاں سفراں اندر ٹھہرن لئی سراواں
رات دِناں وچ قافلے چلدے رتاں دِیاں ہواواں

کیویں میں اڈا پینڈا کٹ کے اوس سمے وچ جاواں

کیویں میں اوہ تصویراں کھچ کے دنیا کول لیاواں
کیویں میں اج دیاں شہراں نوں اوہ حُسن دی جھلک
دکھاواں
شہر مبارک اوہناں دناں دے سوہنیاں دُھپاں چھاواں

جنھاں وچ پھریا شام سویرے احمد دا پرچھاواں

رضا ہمدانی: 1914ء وچ پشور وچ جمے' اردو' پشتو' فارسی تے پنجابی وچ شاعری کیتی' کئی کتاباں لکھیاں' پرچے کڈھے' پنجابی شعراں دی اک کتاب وی چھاپی. نظم "گونگی" وچوں بند

میں گونگی توں اکھیوں انھی
دل نوں کون پھرولے ماں
تیرا میرا دکھ سکھ سانجھا
پیو ہوندے نی بھولے ماں
ہِک انجان دی خاطر منے
دل دے بوہے کھولے ماں

کوئی ست اٹھ سو سال دے پنجابی ادب دے قصے دی کل تے اج توں لگدا اے پئی ایہدی بھلک بڑی ای نور پیر والی ہووے گی اج دے پنجابی لکھاری اوس نور دیاں کجھ رشماں ہن.

نانواں تھانواں

ا

ش

ن

